

מ ב ו א

=====

אלג'יריה מן המאה הי"ג עד לשלהי המאה הט"ו

החלוקה המדינית של המגרב לשלוש מדינות: מארוקו, אלג'יריה ותוניסיה, מקורה בהתפוררותה של מדינת "המייחדים" לשלוש מדינות אשר שטחיהן חופפים בקוים כלליים את החלוקה המדינית הנוכחית. בשנים 1235 - 1534 היתה אלג'יריה תחת שלטונם של בני זיאן, שמוצאם מן השבט הברברי עבד אל ואדיד, המשתייך לבני הזנאטה. לפיכך היתה קרויה אז מדינת בני זיאן וכבירתה שמשה תלמסאן. השושלת הוקמה בשנת 1235 על ידי יאגמוראסין אבן זיאן אשר הצליח לקיים את שלטונו במשך 50 שנה עד לשנת 1285, אולם עוד בתקופת שלטונו הממושכת הסתבר ששלטונם של בני זיאן עתיד לעמוד בפני מאבקים קשים נגד השבטים הערביים והברבריים, שבתוך המדינה, ונגד שתי שכנותיו מדינת בני מרינ ממוערב (מארוקו) ומדינת בני חפץ ממזרח (תוניסיה) שמחוץ למדינה. האחרונים ניסו במשך כל התקופה לנגוס משטחה של מדינת בני זיאן ולהשתלט עליה. החל משנת 1389 היתה המדינה עצמאית רק להלכה, אולם למעשה היתה כפופה לסירוגין לשלטון פאס או תוניס, בעוד חלק מעריה היו בעלות עצמאות מוגבלת ומשטרן דמה למשטר עירוני רפובליקאי.¹

המקורות שבידינו מעידים, שבתקופה זו נהנו היהודים באלג'יריה מבטחון יחסי. יתר על כן, השלטונות בערים השונות ובעיקר בערי החוף היו מעוניינים בהתישבותם של פליטים יהודיים, בעיקר סוחרים ובעלי מלאכה, שהגיעו מספרד ומאיורקה לאלג'יריה לאחר שנת 1399; בשל סיבה זו היו ערים בהן הפחיתו או פטרו ממס גלגלת את התושבים היהודים החדשים, אם כי במקומות מסויימים פטרו רק את הסוחרים שביניהם ממסים.

הערים העצמאיות שהבולטות בהן היו בגאיה, אלג'יר, ווהראן והונין, חימשו ספינות משוטטים אשר שטו בים התיכון. אחת ממטרותיהן העיקריות - מלחמת קודש בכופרים הנוצריים ותפיסת שבויים וגביית כופר נפש גבוה עבורם. מלחמה זו

1. על תנועת "המייחדים" ראה בספריהם של: מילט, Les Almohades ,

לה טורנו, The Almohad ; על אלג'יריה לאחר תקופת המייחדים ראה:

ברונשוויג, Berberie , ז'יליין , Histoire , ב,

עמ' 154 - 160; E I כרך א, עמ' 257, ערך אלג'יריה.

החריפה לאחר סיום הרקונקיסטה, היינו לאחר כיבוש גרנדה בשנת 1492, כאשר אלפי פליטים מוסלמים ויהודים נמלטו לחופי אפריקה הצפונית².

כיבושי הספרדים (מסע הצלב האפריקני)

ההתלהבות והקנאות הנוצרית-ספרדית לא שככו עם סיומה של הרקונקיסטה הספרדית, והן מצאו להן אפיקים חדשים בהשתלטות על חופי המגרב המרכזי מתוך המטרה להשליט את הדת הנוצרית ולהכניע את שודדי הים המוסלמים ולבער את מקלטיהם. לפעולות אלו היתה גם תוצאה חילונית והיא תפיסת מרכזי המסחר האפריקני.

כיבושים אלו תואמו עם הפורטוגזים שהיו בעלי אינטרסים במרוקו. אף הוסכם בין פורטוגל וספרד שהאחרונה תשתלט על מרכז המגרב³. בראש מסע הכיבוש הספרדי עמד הקרדינל חימינס (Ximenes) אשר הצליח לשכנע את הספרדים לצאת למסע צלב אפריקני.

ההתפשטות הספרדית החלה בשנת 1508 לאחר התקפת קורסארים ממרס אל כביר על חופיה הדרומיים של ספרד בשנת 1505. בשנת 1508 יצא פדרו נברו Pedro Navaro לכבוש את המבצר של ולז (Penon de Velez) ובשנת 1509 נכבשה ווהראן. בפקודתו של הקרדינל חימינס נרצחו בוהראן כ-4000 איש ונשבו כ-8000 איש; שני מסגדים הפכו לכנסיות; גם בית הכנסת ההדור הפך לכנסיה; ספרי תורה נשרפו ונשים יהודיות נאנסו, וכנראה שחלק מן הציבור היהודי נטש את המקום⁴. לאחר ווהראן נכבשה גם בגאיה שגילתה התנגדות קלה. מסע הכיבוש

2. ריב"ש סא; חשב"ץ ג: מה, מו; רשב"ש תיג; לייך-פול, Barbary

עמ' 7; ז'יליין, שם, עמ' 251; לארואי, L'Histoire, עמ' 219.

3. על כבושי הספרדים, עייין: גראמון, Histoire, עמ' 1-19;

R.B. Merriman, The rise of the Spanish Empire, 4 Vol. New York 1918-1934

F. Braudel, Les Espanols et l' Afrique du Nord de 1492 a 1577, R.A. 1928, pp. 184-233, 351-428.

ז'יליין, שם, עמ' 252; הירשברג, תולדות, א, עמ' 325 הערה 61, משער שהתיאום המדיני היה ידוע ליהודים, לפיכך מגורשי רנ"ב נמנעו מלהגיע

לחופי המגרב המרכזי מתוך חשש ליפול מן הפח אל הפחת. ועייין להלן עמ' 33.

4. ז'יליין, שם; הירשברג, תולדות, ב, עמ' 97-98, עובדת היוותה של קהילת

ווהראן תחת שלטון ספרדי במשך תקופה של למעלה מ-200 שנים, מצריכה חקירה

מיוחדת בתולדותיה בנפרד מעבודה זו. ראה: הירשברג, תולדות, ב, עמ' 96-

נסתיים בטריפולי בשנת 1590.

ערי החוף והנמלים שעדיין היו חופשיים: תנס, דליס, שרשל ומוסתגאנם חששו מגורלן של ווהראן ובגאיה; לפיכך העדיפו לשלם מס לספרדים. בשנת 1511 העיר אלג'יר נאלצה למסור לפדרו נברו את אחד האיים שהיה מצוי בפתח נמלה, הלה הקים עליו את המבצר פניון, תותחיו כוונו לעיר, שהיתה בטווח-ידי של כ-300 מטר.

הצבא הספרדי הסתפק בהאחזות בערי החוף ולא ניסה לחדור ליבשת שהיתה תחת שלטון בני חפץ וזיאן. המאחז הצר בערי החוף הקשה על הספרדים שהיו אמנם מבוצרים, אך למעשה היו נתונים במצור מן היבשה והיו מוטרדים מכוון הים על ידי קורסארים מוסלמיים⁵.

הכיבוש התורכי

דחיקתם של הספרדים מחופי אפריקה הצפונית נעשתה על ידי שודדי ים תורכיים אשר קבלו על עצמם את מרות השער העליון בקושטא. תמורת זאת סיפקו להם השולטנים העות'מאניים סיוע בכח אדם ובציוד צבאי. ראשון הקורסארים הללו היה אל ערוג' שפעל בשנים 1504 - 1510 והתפרסם במיוחד ברדיפה אחרי ספינות נוצריות, ובהעברת אלפי פליטים מאורים מספרד למגרב. בסיסו הראשון היה באי ג'רבה ומשם יצא לכיבושיו. אמנם בתחילה נכשל בנסיונו לכבוש את בגאיה, אולם כיבוש דג'ידג'לי היקנה לו עמדה חשובה. עם מותו של פרדיננדר הקתולי חל מפנה חשוב. השליטה הספרדית בחופי אפריקה הצפונית נחלשה, תושבי אלג'יר ששאפו להשתחרר מן העול הספרדי, הזמינו בתחילה את ספינותיו של אל ערוג' שכבש את שרשל ועבר משם לאלג'יר, אבל לאחר זמן התחרטו, אלא שהעיר היתה בידי ערוג' שרצה את השייך שעמד בראש העיר וביצע כמה הוצאות להורג. בכך השליט למעשה את שלטונו בשנת 1516 על אלג'יר. הספרדים, בפיקודו של דייגו דה וירה, ניסו בשנה זו לכבוש את אלג'יר אולם נכשלו, ואילו אל ערוג' המשיך בכיבושיו והערים: מיליאנה, מידיאה ותנס

5. ז'יליין, שם; הירשברג, שם. החוקרים מסבירים את מחדלי הספרדים בכך

שפרדיננד לטש למעשה את עיניו לעבר הרי הפירנאים ולאיטליה, ואילו השאלה האפריקנית היתה משנית בתכניותיו.

נפלו לידינו. אף תושבי תלמסאן קראו לו לעזרה, כנגד מלכם, שהיה עושה דברם של הספרדים, אולם לאחר זמן קצר לשלטונו של אל ערוג' בתלמסאן, הצבא הספרדי צר על העיר; ואל ערוג' נאלץ להימלט אך נתפס ונרצח בשנת 1518⁶.

את מקומו של אל ערוג' תפס אחיו ח'יר אל-דין המכונה בארברוסה, בעל הזקן האדום. מותו של ערוג' עורר בקרב הערים שנשלטו על ידינו שאיפות לפרוק את עול השודדים, אולם ח'יר אל-דין הביך שבכוחותיו בלבד לא יוכל להחזיק מעמד, ולפיכך קשר את עתידו עם הסולטנים העות'מאניים. סלים הראשון יאווז שכבש את מצרים בשנת 1517 ואחריו סולימאן אל קאנוני (המחוקק), הבינו שעמדתו של ח'יר אל-דין במאבק נגד ספרד והספנות האיטלקית מגבירה את אחיזתם של המוסלמים בים התיכון ומרחיקה את הצבאות והספינות הנוצריות מן האגף הדרומי מערבי של האימפריה העות'מאנית. על כן הוענקה לח'יר אל-דין דרגת ביילר-ביי, כלומר אדון האדונים. אף הוענק לו סיוע צבאי של 2000 יאניצ'ארים ו-4000 מתנדבים מאנאטוליה.

בשנת 1519 ניסו הספרדים לכבוש מחדש את אלג'יר בפיקודו של הוגו די מונצדה, אולם נכשלו⁷. אמנם בשנת 1520 נחל צבאו של ח'יר אל-דין מפלה בקרב עם צבא של בני חפץ והוא נאלץ לנטוש את אלג'יר, אלא שלאחר תקופה קצרה התחזק וכבש בשנת 1522 את בון וקונסטנטיין וחזר לשלוט באלג'יר. ח'יר אל-דין המשיך לבצר את שלטונו גם בשאר ערי החוף של אלג'יריה שניסו להתמרד.

בשנת 1529 הצליח ח'יר אל-דין לכבוש את מצודת "הפניון" בפתח נמלה של אלג'יר. כיבוש הפניון איפשר לח'יר אל-דין לחזק את שלטונו, לשפר את הנמל על ידי הקמת שובר גלים, ולבצר את העיר ולהפוך את אלג'יר לנמל מרכזי ולבסיס לצי שלו שלחם נגד המדינות הנוצריות וספינותיהן. ח'יר אל-דין פנה עתה לעבר תוניסיה, אולם הקיסר קרל החמישי, בהשפעת האפיפיור והנסיכים האיטלקיים, כבש את תוניס וחזר לארצו לאחר שהשליט במקום את מולאי חסן מבני חפץ. בינתיים עבר ח'יר אל-דין בשנת 1536 לקונסטנטינופול ושם מונה למפקד הצי⁸.

6. גראמון, Histoire, עמ' 20-28; ז'יליין, שם, עמ' 255. לייז-פול,

Barbary, עמ' 45. לארואי, L'Histoire, עמ' 232.

7. גראמון, שם, עמ' 29-32; ז'יליין, שם, עמ' 256; לייז-פול, שם, עמ' 53.

8. גראמון, שם, עמ' 33 - 41; ז'יליין, שם, עמ' 258.

נסיון הכיבוש של אלג'יר בידי קרל החמישי בשנת 1541

קרל החמישי גמר אומר לחסל את קן שודדי הים וללמד את האלג'יראים לקח. לשם כך ריכז צי עצום אפילו בקנה המידה של ימינו. הצי הכיל 516 ספינות מצוות על ידי שנים עשר אלף ספנים, כשעל סיפוניהן עשרים וארבעה אלף חיילים מספרד, גרמניה, איטליה ואבירי מלטה. הללו נחתו ב-23 באוקטובר, והצליחו להשתלט על המקומות האסטרטגיים השולטים על אלג'יר, והעיר הושמה במצור. נראה היה שגורלה נחרץ. יהודי אלג'יר חששו מן הגורל המר שהיה צפוי להם מהכיבוש הספרדי. הם הרבו בתפילה ובתחנונים להצלה מן הסכנה. בבוקרו של ה-25 באוקטובר באה הישועה מכיוון בלתי צפוי. רוחות חזקות החלו לנשוב ומטרות עוז היכו בצבאו של קרל החמישי שנמצא חשוף לפגעי מזג האויר הקשה בלא אהלים וביגוד מתאים. אף המזון המועט ואבקת השרפה נרטבו. האלג'יראים ניצלו היטב את המצב ופשטו על הצרים. יתר על כן, בבוקר ה-25 באוקטובר 1541 החלה סופת רוח צפונית מזרחית עזה, אשר הדפה אל החוף את הספינות שעגנו במפרץ. העוגנים והחבלים לא החזיקו מעמד, והספינות בזזו אחר זו נהרסו וטבעו או התנפצו אל החוף.

קרל החמישי איבד באסון טבע זה מאה וחמישים ספינות, ולפיכך נאלץ לבצע נסיגה רגלית. מרבית המטען ותחמושת התותחים ננטשו, והסוסים שגררו את תותחי השדה נטבחו על ידי החיילים הרעבים.

הנסיגה היתה קשה ביותר. היה עליהם לעבור הרים וגאיות ולהאבק באלג'יראים שהיכו בהם תוך כדי הנסיגה. כאשר הגיע צבאו של קרל החמישי למקום עגינת הספינות, התברר שאין די מקום בספינות לכל הצבא בשל אבדן שליש מן הצי. לכן נאלצו לוותר על הסוסים שעדיין נותרו, טבחום או הטילום אל הים. סאת הצרות של צבא קרל החמישי עדיין לא נתלמאה; לאחר ההפלגה התחדשה הסערה האיומה. הספינות טולטלו כקליפות וחלקן נטרפו בחופי אלג'יר והניצולים נלקחו בשבי.

רק כחודש לאחר הנחיתה, כלומר ב-23 בנובמבר, חזרו הספינות שנותרו לפליטה לספרד כשמהן נעדרים 8000 חיילים ו-300 קצינים שנפלו חלל, ועוד שבויים רבים שנותרו באלג'יר.

פרטים על המאורעות והנס שנעשה לאלג'יר וליהודיה מצויים בפיוטים, שנכתבו על ידי ר' אברהם אבן סוואה, ר' משה משיש, ר' משה בר מאיר אבן

אלאצבי, ור' אברהם בר שלמה הצרפתי וכונסו בקרוב"ץ של אלג'יר.
 לזכרו של הנס נקבע יום ד במרחשון כיום שמחה והודיה ויום טוב לדורות⁹.
 אי היציבות בשלטון והמלחמות המרובות במחצית הראשונה של המאה
 הט"ז פגעו גם בקהילות יהודיות נוספות. בגאיה נכבשה בידי הצרפתים בשנת
 1541¹⁰, תלמסאן נכבשה בשנת 1543 בידי הספרדים. רבים מבני הקהילה
 נהרגו, כ-1500 מהם נשבו, חלקם נמכרו לעבדים וחלקם נאנסו להמיר את דתם
 לנצרות, ואילו אחרים נמלטו והגיעו עד פאס ובקשו מן הקהילה שם לסייע
 בידם בפדיון השבויים¹¹.
 בשנת 1544 נחמנה חסן פאשה, בנו של ח'יר אל-דין, למושל אלג'יריה.
 בשנת 1546 אחרי מות אביו, הוענק לו התואר ביילר-בי, אולם בתקופת
 שלטונו חלו מרידות והוא הודח מן השלטון. בלחץ השגריר הצרפתי בקושטא מונה
 צאלח ראיס, שהיה ידוע בעריצותו, והוא שחידש וחיזק את השלטון העות'מאני.
 אולם אחרי מותו בשנת 1556, שוב חלו אי סדרים בשלטון והסולטן החזיר את
 חסן פאשה לסאו. חסן פאשה המשיך במאבק נגד הספרדים באוראן ומרס אל כביר,
 עד שנקרא לפקד על הצי העות'מאני בשנת 1567¹².
 אחרי חסן פאשה מונה לביילר-בי באלג'יר עולג' עלי (נוצרי שהתאסלם),
 הוא היה אחת הדמויות הבולטות בשלטון התורכי והוא שביסס שלטון זה באפריקה
 הצפונית. לאחר המפלה התורכית בקרב הימי ליד ליפאנסו, הצליח עולג' עלי
 להביס בשנת 1574 את הספרדים ואת שארית שושלת בני חפץ בתוניסיה, ולייצב שם
 את השלטון העות'מאני, ואילו הספרדים נאלצו מכאן ואילך להסתפק בשלוש
 הנמלים האפריקניים, שהיו בידיהם בים התיכון: מלילה, מרס אל-כביר, ווהראן.

-
9. קרוב"ץ, דפים קיח-קלד. על הפרשה כולה והסבר לרמיזות ההסטוריות
 המצויות בפיוטים עיין: ליינ-פול, שם, עמ' 112-123; גראמון, שם,
 עמ' 65 - 68; ז'יליין, שם, עמ' 267.
 10. חוט ג: כד; גראמון, שם, עמ' 66-71. ז'יליין, שם, עמ' 267.
 הירשברג, תולדות, ב, עמ' 45.
 11. יוסף הכהן, עמק הבכא עמ' 120; דברי הימים עמ' קכז ב: עומר השכחה דף
 כט, עמ' ב; ז'יליין, שם. עומר השכחה ציין שהדבר היה בשנת 1542,
 ויתכן שאין כאן טעות אלא המדובר הוא בשתי פורענויות.
 12. גראמון, שם, עמ' 73-100; ז'יליין, שם, עמ' 267-270.

עולג' עלי שנחמנה לקפיטן פאשה, היינו מפקד הצי התורכי, יצא

מאלג'יר לתפקידו החדש, וערב אחמד, רמצ'אן, חסן ונציאנווג'עפר, נתמנו כממלאי מקומו. לאחר מותו של עולג' עלי החליט הסולטן לשלב את הכיבושים האפריקניים בתוך המסגרת הרגילה של האימפריה העות'מאנית ולחלק את האיזור לשלושה איזורי שלטון: טריפוליטאניה, תוניסיה, אלג'יריה, שבראש כל אחד מהם הועמד פאשה לתקופה של שלוש שנים בלבד, כמקובל במדינה העות'מאנית¹³.

חוסר היציבות והתהפוכות הרבות בשלטון באלג'יריה בתקופת השלטון העות'מאני השפיעו במידה ניכרת גם על מעמדם ובטחונם של היהודים באלג'יריה. בעוד שבארצות הבלקן, באסיה הקטנה, בארץ ישראל ובמצרים היהודים נהנו מבטחון יחסי ומסובלנות, הרי באלג'יריה, במיוחד במאות ה-16 וה-17, סבלו היהודים מחוסר בטחון ומפגיעות קשות בגוף ובנפש.

הספרדי האדו ששהה כשבוי באלג'יר במחצית המאה השש עשרה, תיאר את השפלתם של היהודים. כל מוסלמי שפוגש יהודי ברחוב, ואפילו יהא המכובד ביותר, יכול המוסלם להכריחו להסיר את כובעו ולחלוץ נעליו בפניו. המוסלם יכול אף להכות יהודי שלא יעז לנוס או להתגונן. אף הנוצרים באלג'יריה השתתפו בהשפלת יהודים. תאור זה של האדו היה נראה תמוה, על רקע יחס הסובלנות שהיה מקובל כלפי היהודים כבני חסות. יתר על כן, היהודים היו שווים לנוצרים במעמדם במדינה המוסלמית, ואף אם נתנו לנוצרים זכויות יתר, בשל היותם אזרחי מדינות זרות, שהיו מוגנים על ידי ההסכמים המדיניים והקונסולים, יתרונות אלו לא הקנו להם את הזכות להשפיל יהודים¹⁴.

בספר נפך שבכתב יד מצויה שאלה ותשובה, שיש בה מידע נוסף על סבלות היהודים במחצית המאה הט"ז. לפי המקור מסתבר שבזמן אחת הגיחות של מושל אלג'יר לתלמסאן, שקרוב לודאי היתה קשורה למלחמה או דיכוי מרד, פרצה בעיר אלג'יר תסיסה כנגד התורכים, ואולי אף התפתח בעיר גסיון מרד. לאחר שהמושל וצבאו חזרו לעיר, הואשמו היהודים במרד כנגד התורכים.

13. גראמון, שם, עמ' 100 - 123; ז'יליין, שם, עמ' 267-270.

14. האדו, Topographia, פרק כח.

המושל התורכי כעס "ורצה לאבד את כל היהודים", אולם על ידי תפילות

והתאמצות שפרטיה לא מוזכרים, ריחמו מן השמים, והמושל הסכים לבטל את גזירתו, ובמקומה נגזרו שלוש גזירות:

א. עבודת פרך שהוטלה על היהודים בכל יום.

ב. השפלה, כל תורכי שפגש ביהודי ברחוב יכול היה לחייב את היהודי לשאת את משאו של התורכי לביתו.

ג. חובת שיכון חיילים תורכים בבתי יהודים. על מנת להבטיח אי השנותו של מרד. במשך הזמן נתבטלו שתי הגזירות הראשונות, אולם החיילים התורכיים המשיכו להתגורר בבתי יהודים¹⁵.

חובת האיכסון של חיילים תורכים בבתי יהודים, הביאה לתופעות חמורות של זנות ושמד, במשפחות יהודיות שבבתיהן גרו חיילים. הפגיעות הקשות במוסר, גרמו ללעג ולקלס של היהודים בעיני האוכלוסיה הלא יהודית, שטענה כי עובדות אלו מוכיחות, שאין ליהדות עדיפות מוסרית על פני האיסלם. לאחר תקופה ממושכת, הכירו השלטונות בעוול שנגרם ליהודים, והיו נכונים לבטל את הגזירה, במידה ויימצא מקום שיכון אחר לחיילים. אולם, מכיוון שהתושבים המוסלמים התנגדו להעברת החיילים לבתיהם, היה צריך לבנות עבורם בתים חדשים. לכן נדרש מן העדה היהודית לשאת בהוצאות הבניה.

הגזירות שהוזכרו לעיל, הביאו כנראה גם לפגיעות גופניות ביהודים; כפי שהעיד ר' אברהם גבישון, בדבר הכאתו מכת חרב על ידי גוי משנת השכ"ח (1567). גם קהילות תלמסאן ומוסטגאנים סבלו מן הגזירות והפגיעות, כפי שמסר לנו ר' אברהם גבישון: "כן ראינו בעינינו במסטגאנים ותלמסאן, שעבד התוגרמי יקח יהודי אחד או שנים או שלושה או כאשר ירצה, ויעבוד בהם כרצונו, או עבוד עבודה על חלק צווארם ובכתף ישאו עליהם משאו שאינו יכול לעבוד בו יעבדום בלי חמלה בלי חנינה יעץ שאינם מקנת כספם"¹⁶.

15. נפך קמח 344 ואילך. רמזים לצרות מצויים גם בנפך עמ' 5, קמג 320. חובת היהודים לאכסן ולארץ מוסלמים למשך שלושה ימים מוזכרת בחנאי עומר. הבעיות שהתעוררו עקב האיכסון ואספקת מזונות לצבא מוזכרות בתשב"ץ ב: רצג; תרומת הדשן לר' ישראל איסרלין, שו"ת סי' שמו; וכן בתשובות ר' יום טוב צהלון מס' רלט.

16. עומר השכחה דפים עג, קכ וראה חוט א: כח בדבר מרד ערביים נגד שר מוסטגאנים.

לקראת סוף המאה הי"ז אי היציבות בשלטון גברה. לפיכך כתב ר' שלמה בן צמח דוראן שהשתדלות אצל השלטונות למען ענין מסוים איננה יכולה לסייע לענין, כי החילופים בשלטון הם דבר של יום ביומו, לפיכך טוב יותר להתעלם מהם, "כי לא כח בהם ובהבטחתם ותקנתם היא קלקלתם"¹⁷.

אף הפגיעות הגופניות ביהודים החמירו, עד כדי כך שר' שלמה בן צמח דוראן כתב ליהודי ווהראן שהיתה תחת שלטון ספרדי, כי במקומם פגיעות כאלו לא יתכנו: "כי מנהג השגעון הזה הוא בארץ הנשמה הלזו, שבעוונותינו הרבים היום כמו י' שנים, אין שנה עוברת בלא ד' ה' מומתי חרב נופלים על האדמה בלי אפילו גערה כנגד הורגיהם, רק עוברים ומתעברים נגדנו ומתפארים בהריגת ההרוגים כצדקה עשו, ובחדש זה ב' הרוגים נפלו בחרב, אולם המוכים והמשושים בפצעים בחבורות ומכות טריות אין מספר"¹⁸.

על הצרות והפגיעות נרמז גם במכתב אחר משנת שנ"ח (1598), ובו צויין כי לא היתה שנה קשה כמוה מאז היות אלג'יר "לעיר וממלכה"¹⁹.

המאה הי"ז מהווה את תקופת הזוהר של הקורסארים באלג'יר שהטילו את מוראם וחיתתם על פני האגן המערבי של הים התיכון. מדינות אירופה הנוצריות לא יכלו להשלים עם הפיראטיות ועשו מספר נסיונות לפגוע באלג'יר על ידי הפגזות מספינות תותחים.

הצי האנגלי תקף את אלג'יר בתותחים בשנים 1622, 1655 ו-1672. הדאנים עשו זאת בשנת 1770 והצרפתים בשנים 1661, 1665, 1682, 1683, 1684. כתוצאה מהתפתחות המסחר והשוד הימי גדלה העיר ונתפתחה מאד, ומאידך זיקתה ל"שער העליון" בתורכיה נחלשה, ואף מעמדו של הפאשה שנשלח מקושטא נחלש. השלטון היה למעשה בידי האגא של היניצארים ו"טאיפת אל ראיס", כלומר חבר קברניטי ספינות הקורסארים. בשנת 1659 הועמד בראשם אגא של המיליציה ובשנת 1671 עבר השלטון לידי הדאי שהיה שליט אבסולוטי ואשר נבחר על ידי קציני הצבא (חיל היבשה) והצי. המועמד למשרה נבחר מבין חמשת השרים, שהיוו את הדיוואן (מועצת המדינה), נכפתה עליו מסגרת חיים קשה וחלק ניכר מן הדאים נרצחו בידי חבריהם ופיקודיהם.

17. כ"י בודליאנה מס' 1189 (מיכאל מס' 238) דף 124.

18. שם, דף 174 בחוט א: מט מוזכרים ז' הרוגי חרב; שם כו מוזכר כי החשובה נכתבה בעת צרה.

19. כ"י בודליאנה, שם, דף 157 ב.

ארגון השלטון

לאחר העברת השלטון לידי הדאי, חולקה אלג'יריה לארבעה מחוזות

מנהליים:

- (א) העיר אלג'יר וישובי החוף מדליים ועד תנס. בראש מחוז זה עמד הדאי עצמו ותחתיו שלטו האגא של הסיפאיים וארבעה קאידים תורכיים. מלבד זאת בראש כל קבוצה אתנית בעיר אלג'יר, הועמד אמיין, שהיה ממונה על המשטרה והמשפט.
- (ב) הבייליק המערבי שמרכזו היה במאזונה, ואח"כ במעסכר ולבסוף בווהראן.
- (ג) הבייליק המרכזי שמרכזו היה באלמדיה.
- (ד) הבייליק המזרחי שמרכזו היה בקונסטנטיין.
- בראש כל אחד מהבייליקים הללו הועמד באי, שמונה על ידי הדאי. כל בייליק חולק לאזורי משנה (אוטאן), שבראשם עמדו קאידים, אשר בסיועם שלטונם בעזרת ראשי שבטים (השייכים)²⁰.

במאה הי"ח חלה ירידה מסויימת בכלכלתה של אלג'יריה, אולם עם כל זאת, היא עדיין תפסה מקום מרכזי במסחר. מעצמות אירופה נצלו את הירידה הכלכלית להגברת השפעתן ולהסרת התחרות של המדינות הקטנות כארה"ב, הולנד, פורטוגל, ניאפולי, שוודיה, נורבגיה, דנמרק. הללו הסכימו לשלם מס שנתי לדאי. ספרד היתה היחידה במדינות אירופה שהמשיכה ביחסי האיבה והמאבק עם אלג'יר אבל בשנת 1708 היא איבדה את שלטונה על מרס אל-כביר ועל ווהראן, אם כי הצליחה להחזיר ערים אלו לשלטונה בשנת 1732²¹.

המלחמה עם ספרד, המלחמות והמרידות בתוך המדינה, וחוסר היציבות בשלטון הפנימי באלג'יריה, פגעו קשה בקהילות היהודיות באלג'יריה, ובמיוחד בקהילות המערביות ווהראן ותלמסאן²².

20. גראמון, שם, עמ' 124 ואילך, 226-232; ז'יליין, שם, עמ' 294-295.

21. גראמון, שם, עמ' 235-241, 288-290; ז'יליין, שם, עמ' 296-297.

על הפחד והבריחה של יהודי אלג'יר בעקבות מסע הכיבוש הספרדי בשנת 1732,

עייין: בי"ה או"ח: י. ווהראן חזרה לשלטונה של אלג'יר בשנת 1792.

22. בי"ה ב: סו, *אגודת יבני ארץ אלג'יר*, 1669, ראשי. חילמניא, תלמסאן, 99, 105-106.

גם במקומות אחרים גופם ונפשם של היהודים היה הפקר. גויים תקיפים יכלו לפגוע ביהודים²³ חייב להם כסף, ואף להרגו²³. מתוך תשובותיו של ר' יהודה עייאש משתמע, שהשלטונות לא הקפידו על סדר ומשטר תקין, ואף את חוקי המדינה עצמה לא הקפידו לבצע²⁴.

בשנת 1775 ערכו הספרדים נסיון נוסף לכבוש את אלג'יר בכח רב עצמה של ספינות נושאות צבא, ספינות תותחים וכח של 25000 חיילים, אולם גם נסיון זה נכשל והספרדים איבדו למעלה מעשירית מחייליהם. הספרדים המשיכו להפגיש את אלג'יר בשנים 1783 ו-1784.

נסיון הכיבוש הספרדי עורר חרדה רבה בלבה של הקהילה היהודית באלג'יר. נקרא יום צום ותפילה בעשירי בתמוז תקל"ה, למחרת באחד עשר בו אירע הנס ועשו אותו יום משתה ושמחה וקבלו על עצמם לקיימו כיום שמחה ופורים לדורות. לזכרו של הנס נחברו פיוטים על ידי ר' יעקב אבן נאיים, ר' נהוראי אזוביב ור' אהרון הכהן יהונתן. גם פיוטים אלה נדפסו בקרוב²⁵ של אלג'יר.

המהפכה הצרפתית ומלחמות נפוליאון באירופה, הקלו את הלחץ האירופאי מעל אלג'יר, ומאידך הגדילו את דרישתן של מדינות אירופה לסחורות המיובאות מאלג'יריה. על כן גדל חובה של צרפת לסוחרים יהודים אלג'יראים. לאחר קונגרס וינה (1815) נתחדשו המאמצים להכניע את אלג'יר, מוקד הפירטיות בים התיכון.

בשנת 1816 הופיע בשערי אלג'יר צי בן 32 ספינות מלחמה בפיקודו של לורד אקסמוט^{*} האנגלי ובלווייו של האדמירל ההולנדי וואן צפלין^{**}.

בחסות הדגל הלבן התקרבו הספינות אל העיר ופתחו באש תותחים עזה. קרוב ל-3400 פגזים נפלו על העיר. הדבר הביא להרג ולהרס רב, אולם הלוחמים האלג'יראים הגנו על עירם בעוז וגרמו לצי התוקף אבידות רבות.

הפגזות נוספות על העיר בוצעו בשנת 1825 על ידי האדמירל נף^Q ומאוחר יותר על ידי האדמירל ניל⁰⁰, אך גרמו רק נזק קל לעיר²⁵.

בינתיים גברה המתיחות בין אלג'יר ובין צרפת על רקע סירובה של האחרונה לפרוע את חובותיה, שהלכו וגדלו, לסוחרים היהודים באלג'יר. העניין חרג מגדר חוב לאנשים פרטיים והפך לסכסוך מדיני. בעיד אל פיטר, בשנת 1827, בזמן קבלת

23. בי"ה ב: כא, ס, סח, פג.

24. שם סו.

25. גראמון, שם, עמ' 324-387; ז'יליין עמ' 297-298; E I כרך א, עמ' 259.

הפנים, בה ברכו הקונסולים והנציגים המסחריים הזרים את הדאי, יצא הדאי חסן מגדרו והיכה את הקונסול הצרפתי דיוואל בידית של מניפה, כתגובה על חוסר תשובה מספקת לדרישת האלג'יראים מצרפת לפרוע את חובותיה. הדבר הביא להגברת המתיחות בין שתי הארצות; ובשנת 1830 החליטה צרפת לשלוח צבא לכבוש את אלג'יריה. הלחימה תוכננה על ידי הקומנדר בוטיין. הלה נשלח בשנת 1808 על ידי נפוליון לרגל ולבדוק את הגנתה של אלג'יר. על יסוד המידע שבידו הציע הקומנדר בוטיין^x, שלא לתקוף מכוון הים, אלא לנחות הרחק מן העיר ולתקפה מכוון היבשה. התכנית נתקבלה, והכוחות הצרפתיים נחתו בסידי פרוש^{*}, במרחק 14 מילים ממערב לעיר. לאחר קרב יבשתי עם צבא הדאי במישור של סטאולי^{**}, הופיע הצבא הצרפתי בחזית ארמון המושל. לאחר הרעשה נסוגו מגיני הארמון, ולמחרת, ב-5 ביולי 1830, נכנע הדאי לצבא הצרפתי; ובכך נסתיים זמנית השלטון המוסלמי באלג'יריה²⁶.

הישוב היהודי באלג'יריה

הרציפות ההיסטורית של הישוב היהודי

בהגיעם לחופי צפון אפריקה מצאו פליטי גזירות קנ"א, שרידי ישוב יהודי קדום, השונה מהם במנהגיו ואורח חייו הפרטי והחברתי, שבמשך תקופה של למעלה ממאתים שנה, איננו מוזכר במקורותינו. יהודים אלה הם שארית אוכלוסיה יהודית גדולה ומפוארת שחיתה במערב עד מחצית המאה השתים-עשרה לסה"נ. שקיעתו של הישוב היהודי באפריקה הצפונית, ראשיתו בפורענויות המורביטיים (אלמוראביטון) והמייחדים (אלמוחידון) שירדו עליו במאות האחת עשרה והשתים עשרה, וסיומו בחקופת חידוש הישוב היהודי בצפון אפריקה בסוף המאה הארבע עשרה²⁷.

			Sidi Ferrush	*
		Boutin	x	**
			Stawweli	
26.	ליין-פול,	Barbary	עמ' 301; גראמון, שם, עמ' 387-408; E I	שם;
	ז'יליין, שם, עמ' 298;	הירשברג, תולדות, ב,	עמ' 75 - 77.	
27.	על המוראביטון, "המייחדים",	ראה לעיל הערה מס' 1;	ז'יליין, שם, עמ' 76;	
	על גזירות ומסעות השמד עיין:	הירשברג, תולדות, א,	עמ' 84-102. מידע כללי	
	על יהדות צפון אפריקה בכלל	ואלג'יריה בפרט ניתן למצוא גם	בספריהם של:	

A. Cahen, Les Juifs dans l'Afrique Septentrionale, Constantine 1867.

- , Notice Historique sur les Israélites de l'Algérie, Bordeaux 1878.

M. Ansky, Les Juifs d'Algérie du decret Crémieux a la Liberation, Paris 1950.

A. Chouraqui, Les Juifs d'Afrique du Nord, Paris 1952.

המפגש בין הגולים מספרד ומיורקא בשנת קנ"א, לבין שרידי הישוב היהודי הותיק באלג'יריה, מעורר את השאלה, מה טיבם של התושבים הותיקים הללו? כאמור, חסרים אנו מקורות לגבי התקופה שמן המאה הי"ב עד המאה הי"ד. בתנאים אלה, אנו נאלצים להפיק את רוב המידע על התושבים הותיקים, מתוך הידיעות המצויות בספרות הרבנית שנכתבה באלג'יריה לאחר שנת קנ"א. הישוב שקדם לשנת קנ"א, היה מורכב משני רבדים: האחד – הקדום – מקיף את מרבית התושבים הוותיקים. אלה הם שרידי הישוב היהודי הקדום בצפון אפריקה, שחי בארצות מארוקו, אלג'יריה, תוניסיה וטריפולי (לוב). התושבים הוותיקים באלג'יריה ראו עצמם כחלק מישוב זה, לכך כאשר התעוררו חלוקי דעות בהלכה בין הוותיקים לחדשים, לגבי כשרות ספרי התורה של התושבים הוותיקים הסתמכו הוותיקים על כך "שראינו אבותינו הקדמונים שעברו על אלו הספרים". הבטוי "אבותינו הקדמונים", ברור שאיננו בא לציין את הדור הקודם של התושבים הוותיקים, אלא דורות קדומים בהרבה. ובהמשך לכך הוסיפו: "גם כל גלילות שלנו כמו קהל תונס וטראבלוס יצ"ו שלא דקדקו בזה"²⁸.

ההזדהות עם קהילות תונס וטראבלוס מלמדת אותנו, שלמרות המרחק הגיאוגרפי, ראשיתו של מרבית הישוב היהודי הותיק באלג'יריה באותה התקופה הקדומה, שבה ראשיתן של שאר קהילות אפריקה הצפונית.

הרובד השני שבחלקו נטמע כנראה ברובד של התושבים הקדומים, מוצאו ממאירקה ומספרד, ושרשו בקשרים המסחריים והחברתיים שהיו קיימים בין ספרד

28. תשב"ץ א: נ, ועיין: שם, נא. הרשב"ץ הכיר בכך שמנהג זה הוא מנהג קדום, ונצטט את לשונו: "ודע כי אם טעות הוא להדביק רגל הקו"ף לגגו, טעות קדום הוא שהרי החכם ר"א אבן עזרא ז"ל כתב בספרו הנקרא "צחות", וזה לשונו: דע כי כל אות יש לה צורה אחת והטעם שהוא דבוקה, חוץ מהה"א שהיא שני צורות והנה היא קו לאורך קו ברוחב כי הקו הוא בין שתי נקודות ואח"כ שמו קו אחר מפורד. ולדבריו אין רגל הקו"ף מפורד... ואע"פ שהחכם ז"ל לא היה רב בקי בדינין אבל כשר היה לעדות מעדותו למדנו שכך היו הספרים הקדמונים".

העובדה שספרי התורה של הוותיקים מצויים בהם אותן טעויות קדומות מוכיחה, שאכן זהו המשכו של הישוב היהודי הקדום.

ומאירקה לבין ערי החוף ונאות המדבר באלג'יריה. מרבית העדויות במקורות החיצוניים על יהודים באלג'יריה במאה הי"ג והי"ד, קשורות בעיקר ביחסים המסחריים שבין צפון אפריקה וספרד.

במקורותינו אנו מוצאים מספר אישים אשר עסקו במסחר כגון: ר' אברהם ששפורטש ור' ישועה בן משה שהיו באלג'יריה לפני 1391²⁹. גם ר' שאול אשתרוק הכהן, שהיה חכם, דיין, רופא וסוחר בעל השפעה רבה בחצרו של מלך תלמסאן, היה באלג'יריה לפני שנת 1391. הוא פעל רבות למען היהודים, וכאשר באו חכמים מספרד בשנת קנ"א, ויתר על דינותו, מסרה לחכמים ודאג שיקבלו על כך שכר מן הצבור³⁰.

עדויות חותכות לקשרים ההדוקים בין אלג'יריה למאירקה קשורות באחד האישים המוזכרים רבות במקורותינו: ר' שמואל חלאיו שמוצאו ממאירקה. אשתו הובאה לפני שנת 1391 מברשך שבאלג'יריה למאירקה, ושם נשאה לאשה לדעתה ולדעת קרוביה אשר היו מצויים במאירקה. ר' שמואל חלאיו גר עם אשתו ימים ושנים במאירקה, אולם בשנת 1391, הוכרח לברוח לאלג'יריה, וקבע את מקום מושבו בעיר ברשך³¹. גם ספרי התורה שהיו מצויים בברשך, היו זהים בכתבם לספרי התורה שהיו מצויים אצל משפחות קדומות במאירקה, וכנראה נכתבו על ידי סופר סת"ם אחד. ברור אם כן שספרי התורה הללו הובאו לברשך על ידי יהודים ממאירקה במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה.

עדות נוספת לקשרים, נמצאת בהשפעות ההדדיות ובחפיפה שבין מנהגי מאירקה למנהגי התושבים הוותיקים, כגון: התפילה בבית הכנסת של "אלחארה" (בית הכנסת ברובע היהודי באלג'יר) היתה כמנהג מאירקה הקדום³²; וכן מנהג שמי שמת לו הוולד הראשון לא יתאבל אלא ביום הקבורה; וכן המנהג למול את הוולד המת תוך שבעה למיתה. כל אלו מנהגים קדמונים שהיו נהוגים גם במאירקה³³.

29. על הקשרים המסחריים והתישבות היהודים בעקבותם עיין להלן, עמ' 35. וכן ראה בנספח ר' יוסף ששפורטש, תולדותיו והשקפותיו.

30. ריב"ש ס.

31. ריב"ש פת, ראה: אפשטין, הרשב"ץ, עמ' 91; הרשמץ, הריב"ש, עמ' קכא.

32. תשב"ץ א: קכז; ב: רמח.

33. ריב"ש צד. הדגשת קדמות המנהגים גם היא מעידה על קדמותו של הישוב היהודי.

סמוכין לקדמותו של הישוב, ניתן למצוא גם בספרי ההלכה לפיהם נקבע אורח חיהם של התושבים הוותיקים. מרבית ספרי ההלכה שהיו מקובלים על יהודי אשכנז וספרד הקרובה לאפריקה הצפונית, לא הגיעו לידיהם של התושבים הוותיקים. החיבור האחרון לאחר חתימת התלמוד שהיה ידוע להם, והיחיד בו השתמשו בפסקי ההלכה שלהם, היה "משנה תורה" לרמב"ם³⁴. השימוש והעיון המרובה ברמב"ם שתי פנים לו. מחד הוא עונה על מרבית הבעיות ההלכתיות שבהן נתקלו הקהילות, אולם מאידך גיסא, מכיוון שהרמב"ם שימש לתושבים הוותיקים מקור עיקרי לפסק, מיעטו לעיין בתלמוד, לא היו בקיאים בו ולא הורגלו בלימודו. כתוצאה מכך לא ידעו היהודים המקומיים את המקור ממנו שאב הרמב"ם את הילכותיו, וחסר היה להם הידע ההלכתי בעניינים בהם הרמב"ם קיצר בלשונו, ולא הביא את פרטי ההלכה המצויה בתלמוד³⁵. חוסר ידע זה הביא לחילוקי דעות בין התושבים הוותיקים לר' יצחק בונאשתרוק והריב"ש שפסלו את ספרי התורה של התושבים הוותיקים בקונסטנטיין³⁶.

דבקותם של הוותיקים ברמב"ם היתה קיימת גם לגבי הלכות אשר הפוסקים המאוחרים לרמב"ם חלקו עליו. לכן פסק הרשב"ץ שגם אם האחרונים לא הסכימו עם הרמב"ם יש לדון בארצות אלו לפיו³⁷.

הקהל

קהילות התושבים הוותיקים לא היו חסרות מורי הוראה וגדולי תורה, ולמעשה היו מנותקות ממרכזי התורה והישוב היהודי בספרד, אולם למרות הניתוק והבדידות, הצליחו היהודים ליצור לעצמם מסגרות חברתיות פעילות של קהלים. בסוי והוכחה לחיוניותו של הקהל מצוי ביכולתו לקבוע סדרים בקהל, להקפיד על קיומם, ובעיקר להתקין תקנות. תכונות אלו היו מצויות בקהילה היהודית במליאנה שקיבלה על עצמה זמן רב לפני שנת 1391 שלש תקנות:

34. ריב"ש כא, מא, נה; תשב"ץ א: כט, צד; ב: קלח.

35. ריב"ש מד. תופעה זו לא היתה אופיינית רק לצפון אפריקה והיתה קיימת גם בספרד במאה ה-14.

36. ריב"ש קכ, קמו; תשב"ץ א: נ.

37. תשב"ץ ב: קלח; וראה להלן עמ' 26 ואילך.

(א) שלא יוציא אחד מהם את עצמו מכלל טרחם ועמלם במסים וארנונות המוטלים עליהם.

(ב) שלא יוציא אחד מהם מפיו דברי מסירות.

(ג) ולא יוסיף אחד מהם על חבירו בשכר הבתים³⁸.

השאלה בה מוזכרות התקנות שנשלחה אל הרשב"ץ בדור הראשון לאחר קנ"א היא שמעידה על קדמותן של התקנות. נאמר בה: "והתנהגו הדורות הראשונים על זאת הקבלה כראוי, וכשהאחד היה עובר עליה, היו אומרים לו שעבר על ההסכמה שקבלו אבותם בכח נדוי, עכשיו הם רוצים לבטל אותה, ואומרים שאם אבותיהם קבלו עליהם אין רצונם לעמוד בתקנתם שלא קבלוה אלא עליהם ולא על זרעם".

ההדגשה שהדורות הראשונים התנהגו לפי התקנה, ושזו תקנה שקבלוה אבותם, מעידה שזו הסכמה ישנה שקיבלוה התושבים הוותיקים במליאנה באמצע המאה ה-י"ד ואולי אף לפני כן. התקנות הללו, שתיקנון התושבים הוותיקים קבעו למעשה את הבסיס לחיי הקהילה.

הסעיף הראשון בתקנות שקבע את חובת השתתפות הציבור היהודי כולו בתשלום המסים, הינו בעל משמעות אירגונית חברתית מן המדרגה הראשונה, למרות שהמסים האמורים, הם מסים חיצוניים לשלטונות, אולם היות וחובת תשלום מס הגולגולת לא הוטלה על כל יחיד, אלא נקבעה מיכסת מס שעל הקהילה לשלם לשלטונות (חלוקת הנטל ודרכי הגביה הפנימית לא היו ענינם של השלטונות, אלא של ראשי הקהל), לכן חובת ההשתתפות בתשלום המסים, היתה אחד היסודות הראשוניים בארגון הקהל³⁹.

38. חשב"ץ ב: קלב. תקנות מליאנה דומות בתכנן ומהותן לתקנות שנחקבלו

קודם לכן בקהלות אשכנז וספרד. ראה: בער, תולדות עם' 136-140,

265-268; בן ששון, תולדות עם ישראל, עם' 121-128.

אולם המיוחד בהן שהן הראשונות מסוגן הידועות לנו באפריקה הצפונית.

39. הדבר אמור גם לגבי גולי קנ"א אשר בהגיעם לאלג'יר התארגנו בקהל נפרד

מן הוותיקים, וכחוצאה מכך הוטלה עליהם מכסת מס נפרדת. רשב"ש תיג.

ההשתתפות בתשלום המס קובעת גם את הזיקה החברתית. ראה חשב"ץ א: קכג;

ב: רצב (ט). הרשב"ץ קובע שתקנות הקהל חלות רק על המשתתפים בתשלום

המס, וכך ראה להלן עם' 32.

האיסור על הוצאת דברי מסירות, קובע למעשה את המסגרת החברתית של הקהל, בכך שכל דין ודברים וסכסוך שבין אדם לחברו, מובא בפני בית-הדין או בפני מנהיגי הקהל, ואיננו מוצא מן המסגרת הפנימית אל השלטונות המוסלמים. בתקנה זו התחזקה זיקתו של האדם למסגרת הקהל.

החלק השלישי בתקנה, האוסר תחרות חפשית בשכר הדירה, בא לחזק את יציבות האוכלוסיה, ולתת ליהודי הגר בעיר את האפשרות להמשיך לדור בה ולהשתתף בחיי הקהל, וזאת בלא חשש שלאחר זמן קצר יאלץ לנטוש את הישוב והקהל בגלל חוסר יכולתו להתחרות במי שהבטיח לבעל הבית שכר דירה גבוה יותר.

בסיכום: שלושת סעיפי התקנה מלמדים, שקיומם הוא שמבטיח למעשה את תוקפה של הקהילה היהודית בעיר המוסלמית⁴⁰.

לעיתים יצרו הקהילות הוותיקות מסגרת לשיתוף פעולה בינן לבין קהילות אחרות. הקהילה הוותיקה בתמזגראן⁴¹ ערכה עם קהילה בעיר סמוכה הסכם שהתקיים זמן רב, לפיו כל מי שיעבור לגור מעיר אחת לעיר השנייה, ימשיך לשלם את המסים לעיר שאותה עזב. לעומת זאת מי שיבוא מארץ רחוקה, כלומר מעיר אחרת שאין עמה הסכם, ישלם את המס בעיר שאליו עבר לגור. גם הסכם זה הוא הסכם קדום שקבלוהו אבותיהם של התושבים שגרו בקהילה בזמן הרשב"ץ. מכאן שגם תקנה זו נתקנה לפני שנת 1391⁴².

קהילות וותיקות אחרות הצליחו לתקן תקנות בתחומים אחרים, ובעיקר במטרה לסתום ולגדור פרצות בחיי החברה והמשפחה.

40. לצערנו עדיין לא מצוי מאמר הדומה למאמרו של י' בער "היסודות וההתחלות של ארגון הקהילה היהודית", ציון ט"ו, העוסק בקהילות היהודים בארצות הנוצרים ומסקנותיו אינן מתאימות לארצות האיסלאם. אף ספרו של בארון, The Jewish Community הינו כללי למדי ואיננו עוסק למעשה בהתהוותן של הקהילות היהודיות בארצות האיסלאם. ובענין זה עיין במאמרו של ח"ז הירשברג, הרובע היהודי בעיר המוסלמית, גשר, אלול תשכ"ז, וראה בספרו של גויטיין, Society, ב, עמ' 40.

41. סמוכה למוסטגאנם.

42. תשב"ץ ג: כד. הבטוי "אבותינו" איננו מוגדר ובודאי שהוא מתיחס לדברים שנעשו לפני דור ואף יותר מוקדם.

קהילת קונסטנטיין התקינה תקנה קדומה שבאה להסמיך את הקדושים לנשואין, ותכנה: שלא יקדש אדם כי אם בשעת נשואין, ואם קידש שלא בשעת נשואין לא יהיו קדושים קדושים. תקנה קדומה זו באה לפתור את אחת הבעיות הקשות שהתעוררו לגבי נשים או נערות, שגבר קדשן בפרוטה או בשוה פרוטה, ולעתים אף בערמה או שלא מתוך כוונה רצינית, ולאחר מכן יכול היה הגבר להעלים והאשה נשארה עגונה. כתוצאה מכך יכול היה הגבר לסחוט כספים מן האשה ומשפחתה, תמורת הגט שנדרש ממנו להסרת חשש הקדושים. לכן התקינו שהקדושים יהיו צמודים לנשואין, כלומר לתחילת חיי האישות ועל ידי כך להפסיק את מעשי הסחיטה.⁴³

קהילת תוניס, שאף היא קהילה וותיקה, הוצרכה גם היא למנוע קלות ראש וזלזול בקידושים הפוגעים באשה. לכן הותקנה הסכמה קדומה שאדם לא יקדש אשה שלא מדעת חברי העיר וזקני הקהל, כלומר הקידושים חייבים להיערך בנוכחות או בידיעת מנהיגי הקהל, ואם לא יעשה כן הקידושים בטלים. מנהג אחר מימי קדם שהיה מקובל בתוניס, שכוחו למעשה ככוחה של תקנה, בא גם הוא להגן על האשה ולמנוע ממנה כפיית גרושים על ידי הבעל. המנהג קבע שכל המגרש אשה שלא מדעתה מענישים אותו ממוץ, כלומר קונסים אותו.⁴⁴ התקנות שהובאו לעיל, הן בודאי רק חלק קטן מן התקנות שהותקנו על ידי התושבים הקדומים, אולם מכיוון שלא נשארה לנו ספרות שכתבו התושבים הוותיקים לפני שנת קנ"א ואחריה, נשכחו ואבדו מרביתן של התקנות. הבידוד והניתוק של יהודי אלג'יריה ממרכזי היהדות, הביא לצמיחת כמה חכמים ודיינים שהנהיגו את הקהלות הוותיקות, אולם בגלל מספרם הקטן וידיעתם המועטת בתורה לא שרדו לנו מהם חבורים הלכתיים, ונשארו בידינו רק הדים לקיומם, העולים כמעט בכל מקרה של התנגשות בין הפליטים מספרד בשנת קנ"א לבין הוותיקים, על רקע הבדלי מנהג והלכה.

43. תשב"ץ א: קלג, קנד. פריימן בספרו: סדר קדושים ונשואין, עמ' פח-צ; מציין שזוהי התקנה הראשונה בעולם היהודי בכלל, הבאה להסמיך את הקדושים לנשואין מכח החוק ולא מגדר מנהג, ועל ידי כך קדושים שלא בשעת נשואין נעשו נטולי תוקף חוקי.

44. תשב"ץ ב: ה, כ.

בעיר "מליאנה" הצדיקו התושבים המקומיים את מנהגיהם בכך: "שבפני חכמים גדולים נהגו היתר כזה ולא מיחו בידם"⁴⁵. בעיר "ברשך" הצדיקו הוותיקים את מנהגם להיתר לאכול מאכל מסויים בכך "שלא מיחו בהם חכמי המקום"⁴⁶.

אולם כנראה שהחכמים היו מועטים, ומצויים היו בעיקר בקהילות הגדולות בשפלת החוף. הרשב"ץ ציין עובדה זו בתשובתו אל קהילת בגאיה בכתבו: "הנה עמכם מה שאין בהרבה מקומות מאלו הארצות, זקנים יודעים הנהגת הצבור יודעי דת ודין"⁴⁷. שמותיהם של החכמים הקדומים כמעט שאינם ידועים, מלבד בעיר מוסתגאנס אשר בימי הקדומים, אשר שם החכם ר' אברהם, ליטול לולב שקצצו גוי מהדקל ביום טוב⁴⁸.

בקהילות הגדולות היו מצויים גם דיינים. בעיר קונסטנטיין שכנראה היו בה חיי קהילה מסודרים, שמש בית הכנסת סיפר כי כשלושים שנה לפני בוא גולי קנ"א היה בעיר דין שהיה מורה לו להוסיף מים למקווה. בתקופת בוא גולי קנ"א, שימש כדיין בקהל קונסטנטיין ר' יוסף בר דוד אשר הרשב"ץ משבח ביותר⁴⁹. בעיר תלמסאן שימשו כדיינים בקרב התושבים הוותיקים ר' יוסף אבן יחיון אשר הרשב"ץ משבח את פסקו ור' שלמה בן קאין, אשר קבל עדות והשביע בבית-הכנסת אולם הרשב"ץ לא הסכים לשיטתו⁵⁰.

בואם של גולי קנ"א, העלה על הפרק את שאלת יחסם של התושבים החדשים אל הדיינים ומנהיגי הציבור של הוותיקים במיוחד ביישובים שבהם לא הוקמו קהלים חדשים, ויוצאי ספרד בהם היו כפופים לקהילה הוותיקה. בעיר תנס התעורר סכסוך, אשר בעקבותיו הטיח דברים אחד מיוצאי ספרד כנגד דין הקהילה הוותיקה. השאלה הובאה לפני הריב"ש, אשר הורה שמותר לדיין הקהילה להעניש את העבריין יוצא ספרד. הריב"ש העריך וכיבד ביותר את דייני הקהל הוותיק בתנס ומנהיגיו, ועל גבי התשובה אליהם נכתב: "גדולים בחכמה ובמניין יושבי אהל ומקנה וקניין משיבי מלחמתה של תורה כהלכה ושואלים כעניין הנכבדים דייני ומנהיגי הקהל תנס

45. תשב"ץ ב: קל, מליאנה מצויה כמאה וחמישים ק"מ דרומית מערבית לאלג'יר.

46. שם, א: פט.

47. תשב"ץ ב: קל. עדות להמצאותם של זקנים יודעים הנהגת הציבור מצויה בחקנות שהותקנו בבגאיה לפני שנת קנ"א. עיין בעמ' 180, 25.

48. רשב"ש קמא.

49. תשב"ץ א: מט. מוזכר על ידי אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 94.

50. תשב"ץ ב: ב.

יש צו"ש⁵¹. לעומת זאת ביישובים הקטנים שרר מחסור בחכמים ובמורי הוראה. הדבר הביא לכך שבעלי תפקידים דתיים מן המעלה השניה, כגון: שליחי צבור ומלמדי תינוקות מילאו תפקידי חכמים ונטלו לעצמם אף כבוד ושררה המגיעים לתלמידי חכמים⁵².

מנהגי הקהילות הוותיקות

מרבית הידיעות המצויות בספרי השו"ת של חכמי אלג'יריה, נסובות לגבי התושבים והקהילות החדשות שנוסדו לאחר שנת קנ"א, אולם עיון מדוקדק בשאלות ובתשובות, מלמדנו על עשרות מנהגים דתיים וחברתיים שהיו מקובלים בקרב בני הקהילות הוותיקות וייחדו אותן מן הקהילות החדשות. המנהגים האופייניים היו:

- א. בקריאת התורה בשבת נהגו להוסיף יותר משבעה קרואים: ריב"ש קיב.
- ב. בזמן שהיו מפטירים בשירת דבורה היו מתרגמים אותה לערבית: תשב"ץ ג: קכא.
- ג. למכור המפטיר למרבה במחיר ולקנות את המפטיר בשביל ילדיהם: ריב"ש לה.
- ד. קריאת ההפטרה בשנים. אחד קרא פסוק אחד, והשני קרא את הפסוק השני, וכך קראו בדילוג: ריב"ש מ.
- ה. כפילת פסוקים ומזמורים, כגון הודו שבסוף מזמור הודו לה' קראו בשמו, וכן הודו לאל השמים, וכן כל הנשמה תהלל יה, וכן ה' ימלוך לעולם ועד שבסוף שירת הים: ריב"ש קלג.
- ו. לקדש על יין צמוקים: ריב"ש ט.
- ז. לקדש על יין ענבים שמעריבים בו דבש, ומראהו איננו אדום: תשב"ץ א: נז.
- ח. להתענות ביום הושענא רבא: תשב"ץ ג: קס.
- ט. בכל גלילות ארץ ישמעאל נהגו שביום שמחת תורה או יום חופת חתן, כל בני הקהל מגדולם ועד קטנם קורין בתורה ומברכין, ולפעמים שצריך החזן לחזור ולקרות הסדר חמש או שש פעמים, כדי שיספיק לקרוא לכל אחד ואחד ג' פסוקים: ריב"ש פד.
- י. בדברים שהרמב"ם קבע הלכה על פי מנהג ולא דין, הולכים אחר המנהג שבעיר, או לפי דין התלמוד, אפילו אם מקובל בעיר שאין דנין אלא על פי הרמב"ם: ריב"ש ק.

51. ריב"ש טו. בדפוסים המאוחרים נדפס בטעות תנסיש והוא שיבוש. עיין בריב"ש, דפוס קושטא ש"ו-ש"ז.

52. שליח צבור שמפנה שאלות לרשב"ץ, תשב"ץ א: לד. חזן מנדה לכבודו, שם, לג. מלמדי תינוקות מנדים לכבודם, ריב"ש סא.

- יא. בווהראן הקלו בדם בתולים, מאידך החמירו בימי טוהר של יולדת:
ריב"ש מ.
- יב. בכל הארצות השחיתו הפיאות, והשאירו חוט אחד באמצע: תשב"ץ ק.
- יג. באלג'יריה נהגו להשביע את העדים כמנהג המוסלמים: תשב"ץ ג: טו.⁵³
- יד. הענישו יהודי מקלל כהן, כמנהג המוסלמים להעניש מקלל אחד מקרובי הנביא: ריב"ש צד⁵⁴.
- טו. לצאת כל שבעת ימי אבלות לבית הקברות, כמנהג הישמעאלים: ריב"ש קנח.
- טז. להרבות ללבוש בגדי פשתן: ריב"ש כט, סז.
- יז. המיטות היו קבועות בבתלים, בימי האבל לא היו הופכים את הכרים בנגוד לנהוג בספרד: ריב"ש סט.
- יח. באחד מבתי הכנסת בבגאיה נהגו לחלוץ את הנעלים לפני הכניסה לבית הכנסת, כמנהג הישמעאלים לפני כניסתם למקום הקדוש. מנהג זה הונהג גם על ידי הרשב"ץ באלג'יר: רשב"ש רפה.
- יט. בתוניס נהגו מימי קדם שכל המגרש אשה שלא מדעתה, קנסוהו בממון: תשב"ץ ב: כ.
- כ. הנדוניא ניתנה לבנות בצורת מטלטלין, תכשיטין ומלבושים ולא בכסף, בכדי שהנדוניא תהיה בעין ברשות הבת, ולא תבוזבז על ידי החתן: ריב"ש קד⁵⁵.

התושבים הוותיקים והסביבה הנכרית

המצב הרוחני והחברתי שהחברה היהודית היתה שרויה בו, הביא לזיקה חזקה ולקשר הדוק בין הישוב היהודי לסביבה הנכרית ורשויותיה. בטוי לכך במנהגים שקבלו היהודים בהשפעת הישמעאלים. ההשפעה והזיקה התבטאו גם בענינים משפטיים והלכתיים מן המעלה הראשונה; בקניית ומכירת רכוש בערכאות עכו"ם⁵⁶, בכתיבת צדא"ק לאשה במקביל לכתובה (על מנת שהאשה תוכל לגבות את

53. כך היה גם המנהג בספרד.
54. מובא על ידי הירשברג, תולדות, א, עמ' 290.
55. על מנהגי אבל ומילת וולד מת, ראה לעיל בהערה מס' 33.
56. תשב"ץ ג: מח ובעוד מקומות רבים. על המנהגים ראה לעיל, מנהגים יג, יד, טו, יח.

סכום הכתובה בבתי דין מוסלמיים, שלא הכירו בכתובה כמיסמך מחייב), וכך בכל העניינים הכספיים שבין הבעל לאשה פנו היהודים לערכאות, ואפילו גרושי אשה נעשו במקרים חריגים כמנהגי הישמעאלים⁵⁷.

הריב"ש מסכם מצב זה בדבריו: "בבואנו בזאת הארץ לא ראינו מנהג בזה, כי תושבי הארץ לא היו נוהגין בדיני תורתנו כי אם לפני שופט הישמעאלים יובא כל ריב"⁵⁸.

הפניה לערכאות היתה תוצאה ברורה של חולשת החברה, ההנהגה ובתי-הדין היהודיים, אשר מחמת רפיון המסגרת, לא היתה בידם יכולת לאכוף את פסקיהם; לכן העדיפו היהודים לפנות לערכאות, אשר לא היה עורר על יכולתם לבצע את פסק הדין. גם החברה וההנהגה היהודית היו תלויות למעשה בשלטון. חברה זו שהיתה בנויה על יסודות משפחתיים, לא הצליחה להצמיח מקרבה מנהיגות דימוקרטית, שתנהל את ענייניה ותציג את ענייניה בפני השלטונות; כתוצאה מכך השלטונות היו ממנים אחד מראשי המשפחות כמנהיג על הקהל. תוארו וכנויו במקורותינו היה "זקן", שהוא תואר ותפקיד מקביל לשייך, זקן וראש השבט, שהשפעתו ושלטונו מקובלים בחברה הפאטריאכלית⁵⁹.

-
57. תשב"ץ ב: צא. על הצדא"ק ומהותו ראה בספרו של אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 82-84. עדויות ראשונות למנהג כתיבת הצדא"ק מצויות במאה השתים עשרה, כאשר ר' יוסף בן יהודה אבן עקנין הוכיח את בני דורו בצפון אפריקה והתריע כנגד מנהג נשיאת נשים בצדא"ק. עיי' הלקין, ספר הזכרון ליהושע סטאר, עמ' 104 הערה 35; וכן הירשברג, תולדות, א, עמ' 149. כאן יש ראייה נוספת לגבי קדמות והמשכיות היישוב היהודי באפריקה הצפונית. יש לציין שהריב"ש וחכמי אלג'יר שבאו אחריהם לא התנגדו לצדא"ק אלא ראו בו מנהג לגיטימי הבא להבטיח את זכויות האשה. יתר על כן בתקנות פאס מן המאה הט"ז תוקן שחובה על הבעל לכתוב צדא"ק לאשתו, כרם חמר, ליוורנו תרכ"ט-תרל"א, ב: תקנה נב.
58. ריב"ש קז.
59. ראה להלן בפרק ההנהגה החברתית חילוניות, עמ' 46.

מסירה לשלטונות והלשנה

בעית המסירה לשלטונות וההלשנה היתה אחת הבעיות האופייניות לקהילות הוותיקות באלג'יריה. עד לבואם של גולי קנ"א התיחסו היהודים בסלחנות לתופעת המסירה וההלשנה ולא ננקטו אמצעים נגד המוסרים; בניגוד למקובל בספרד שם ניפסק לגבי "מוסר", "שנפשו מסורה לכל וכל הקודם להרגו זכה"⁶⁰. המסירה וההלשנה גרמו נזקים וקנסות כבדים. קהילת קונסטנטיין הוותיקה סבלה מכך ביותר. מרבית מנהיגי הקהל נאסרו והושמו בבית הסוהר בגלל מסירות של אחד מאנשי הקהל, ועל הקהילה הוטלו בהזדמנויות שונות "עונשי אלפי זהב המטילים עליהם השרים תמיד בלחישת הולכי בטל"⁶¹.

גם היחסים בין הקהילות הושפעו מן המסירות ומהפחד ממנה. קהילת מזגראן הגיעה להסכם ולהסדר עם קהילה שכנה בענייני תשלום המסים, מפני שהקהילה השכנה איימה עליה במסירות.

עדות לתפוצתה של המסירות בקרב התושבים הוותיקים, מצויה בחרם נגד המלשינים והמוסרים שתוקן באלג'יר, על ידי הריב"ש, ר' יצחק בונאשתרוק והרשב"ץ, בשנים הראשונות לאחר בואם של פליטי קנ"א לאלג'יר. כתיבת חלק חשוב מנוסח החרם בערבית ולא בספרדית שהיתה השפה המקובלת בקרב הגולים, מלמדנו, שהחרם היה מכוון בעיקרו נגד תופעת המסירות בקרב התושבים הוותיקים ששפתם היתה ערבית⁶².

שנה לאחר התקנת אותו חרם, נערכה בקהל קונסטנטיין הסכמה דומה נגד המלשינים, שהזיקו לעדה וציערו אותה. בהסכמה זו נקבע שיש להחרים את המוסרים והמלשינים, "ולרדפם לפני המלך בעצמו ובכבודו, באשר כי הוא במשפט יעמיד ארץ ולא לפניו חנף ומוציא דבה", ולעומתו "השרים הממונים מקרבים מלשני סתר להנאתן ומאמינים בהם יותר ממאה עדים"⁶³.

תופעת המסירות ובדומה לה הפניה לערכאות, מקורה בחולשתה הכללית של החברה היהודית שהיתה חסרה חכמים, מורי הוראה ודיינים⁶⁴.

60. עיין בפרק בתי הדין, עמ' 88.

61. ריב"ש עט, קמו.

62. רשב"ש שנב, ועיין בפרק בתי הדין, עמ' 89 ובנספח על ר' יוסף ששפורטש.

63. ריב"ש עט.

64. דעתו של הרשמן, הריב"ש, עמ' כה, שהעדפת הערכאות היא שהביאה לדלדול בחכמים איננה נראית לי, משום שבאלג'יריה השלטון לא מנע מן היהודים להשתמש במשפט העברי, ולכן ההיפך הוא הנכון.

תופעה זו נתחזקה בעקבות העובדה שמנהיגי העדות "הזקנים" שאבו את כוחם מן השלטונות, ולא נבחרו ונתמנו על ידי העדה היהודית. לכן כאשר היו עוררים על דרכיהם ומנהיגותם של הזקנים, לא נותרה ברירה אחרת אלא לפנות למי שמינה את הזקנים והאציל להם סמכויות, היינו השלטונות הנכריים.

ייסוד העדות החדשות

המפגש בין פליטי קנ"א לבין התושבים הוותיקים

בואם של פליטי גזירות קנ"א לאלג'יריה, הביא למפנה רב חשיבות בתולדות יהודי אלג'יריה. הקהילות הוותיקות התחדשו והתעוררו לחיים חדשים.

בחלק מן הערים נוצרו קהילות חדשות ובחלק אחר השתלבו התושבים החדשים בקהילות הוותיקות. גם לשלטונות המוסלמיים היה ענין ביצירת קהילות נפרדות להגברת ההכנסות ממסים. לפיכך באלג'יר, אליה הגיע מספר גדול של תושבים חדשים ממאירקה, קצב עליהם המלך מס בנפרד מן התושבים הוותיקים המכונים בעלי המצנפת. לפיכך, הקימו התושבים החדשים לעצמם קהל נפרד. הסימן החיצוני להשתייכותם לקהל החדש היה "הכפוס" הקרוי במקורותינו "כפרון", והשפה הספרדית המדוברת בפיהם. ההבדל בין שני הקהלים התבטא בעיקר במנהגי ותקנות הכתובה, אשר קבלו עליהם כל הבאים מספרד לאלג'יר⁶⁵.

בואם של הפליטים הביא למפגש בין שתי קבוצות אוכלוסיה יהודיות השונות זו מזו ברמת חייהם, במנהגייהם החברתיים ובגישתם ההלכתית. אולם למרות ההבדלים, השכילו שתי השכבות להמנע מסכסוכים שיביאו לקרע ביניהם, ובמרבית נקודות המפגש הצליחו לפתור את הבעיות שהתעוררו, כך שבמשך הזמן טושטשו מרבית ההבדלים בין שני הרבדים, מלבד בתחום מנהגי הכתובה שבו נשמר ייחודם של התושבים המקומיים לתקופות מאוחרות.

חלק מן הקהילות הוותיקות היו ערוכות לקראת בואם של פליטי קנ"א,

על ידי מערכת של תקנות שמטרתה מניעת התפצלות והתבדלות של יהודים מן הקהל. תקנה והסכמה מעין זו בתחום המס נערכה בין קהלת תמזגראן וקהילה שכנה

65. רשב"ש ח"ג-תטו; תשב"ץ ב: רצב, תיקון ט. על התישבות גולי קנ"א באלג'יר ראה: גרץ, ו, עמ' 102.

לה, שקבעו: שכל "מי שיבוא מארץ רחוקה וידור באחת מהעיירות הנזכר
שבעיר שידור שם יתן המס". תקנה זו נתקנה כנראה לפני 1391 והוחלה על
יהודים מוולנסיה ויהודים ממאירקה שהשתתפו בתשלום המס עם אחת מן
הקהילות⁶⁶.

גם הקהילה הוותיקה בבגאיה ערכה הסכמה: "שכל מי שיבוא לדור בכאן
עם הקהל שיתחייב לפרוע עמהם בכל הוצאותיהם וצדקותיהם במסים וכל צרכיהם".
תקנה זו הוחלה על סוחרים יהודיים מספרד שהגיעו לבגאיה לפני שנת 1391.
הללו שלמו מכס עבור סחורותיהם למלך, ומלבד זאת פרעו מסים לקהל מכוחה של
ההסכמה⁶⁷.

בוא הגל הגדול של פליטים מספרד בשנת קנ"א יצר גם תחרות כלכלית
בין שתי השכבות. התושבים החדשים שבאו לבגאיה, הביאו עמם אמצעים טכניים
וכלים חדשים, שהביאו לדחיקת רגליהם של התושבים הוותיקים, שהתפרנסו עד אז
ברוח מן הערבים שנזקקו לאומנים יהודיים. הערבים היו אף משלמים מקדמות
שכר, שאיפשרו להפיק רווחים מן הכסף המופקד. בוא החדשים הביא לכך, שהערבים
החלו לקנות את כל צרכיהם אצל פליטי קנ"א, ועל ידי כך נתקפתה פרנסתם של
התושבים הוותיקים. הקהילה הוותיקה חשבה לפתור את הבעיה על ידי הפעלת
ההסכמה הקדומה שחייבה את כל הבאים לדור בבגאיה להשתתף עמה בתשלום המסים.
הסדר זה בין שתי השכבות התקיים שש שנים, אולם בינתיים, מספר התושבים
החדשים הלך וגדל, ומכיוון שהשלטונות פטרום מתשלום המסים בגלל ההכנסה
הגדולה ממכסים שבאה מהם, הרי שלאחר שש שנים סרבו החדשים להשתתף עם הוותיקים
בתשלום המסים, ובעית התחרות הכלכלית התעוררה מחדש. על רקע זה פנתה הקהילה
הוותיקה בבגאיה אל הרשב"ץ באלג'יר בשאלה ובבקשה לדעת את הדין בדבר⁶⁸.

66. תשב"ץ ג: כד. השאלה התעוררה באיזו משתי הקהילות ישלמו את המס, ולא
לגבי עקרון השתתפות התושבים החדשים בתשלום המס.

67. ריב"ש קלב. מכיוון שלא מוזכר כאן בואם של פליטי קנ"א כפי שהדבר מובלט
בחשובת הרשב"ץ המובאת להלן, ברור שהשאלה היא מן התקופה הראשונה של
שהיית הריב"ש באלג'יריה סמוך לשנת 1391. על היהודים ממאירקה בבגאיה
בראשית המאה הי"ד, ראה: דיפור, L'Espagne, עמ' 422. על עניינם של
היהודים בשלום בין מאירקה ובגאיה, שם, עמ' 447.

68. תשב"ץ ג: מה. על החיכוכים בשאלת המיסים בבגאיה וכן על שתוף הפעולה
והחכוכים בתנס, עיין אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 14 - 17.

פניית התושבים הוותיקים בעקבות סכסוכם עם החדשים, אל הרשב"ץ, שגם הוא היה מפליטי קנ"א שבאו לאלג'יריה, היא אחת מן העדויות הרבות על האימון הרב שרחשו התושבים הוותיקים באלג'יריה לחכמים הספרדיים, שהגיעו זה מקרוב לארצם. הרשב"ץ השיב לתושבי בגאיה, שהפתרון הארעי בחיוב תשלום המסים, פתרון שהתמוטט, איננו התשובה ההלכתית המתאימה לבעייה, ועליהם לתקן תקנות והסדרים כלכליים, על מנת לקיים את הפסוק "וחי אחיך עמך". גם בעיר תנס נתכוונו שתי השכבות לקיים קהילה אחת ולגשר על הבדלי המנהגים ביניהם, על ידי קביעת סדר זמנים ומשמרות בבית הכנסת ובבית המדרש המשותף. לכל חלק מן הקהילה היה זמן קבוע בבית הכנסת שבו היה שליח הציבור שלהם מתפלל וקורא בתורה לפי מנהגם, אולם הקלות במס שנתנו השלטונות ליוצאי ספרד ומאיוורקה, ואי רצונם של הללו להגדיל את חלקם בתשלום, על מנת להקל את העול על התושבים הוותיקים, הביאו להפסקת שיחוף הפעולה ואולי אף להקמת קהילות נפרדות⁶⁹.

חכוכים על רקע הבדלי מנהג והלכה

בואם של יהודים בודדים מספרד לקהילות הוותיקות לפני שנת 1391 ובסמוך לה, הביא לחכוכים על רקע של הבדלי מנהגים ודינים שבספרד לא הקפידו על קיומם. דוגמא לדבר היא התנגדותם של מנהיגי ודייני קהילת תנס, לרצונו של אנשמואל עראמה, יהודי ספרדי צעיר, לשאת כאשה ראשונה זקנה בת חשעים שנה ויותר, מכיוון שאינו נושא לשם המטרה העיקרית בנשואין (הלא היא הקמת זרע כי הרי אינה יכולה ללדת) אלא שנתן עיניו בממונה. אנשמואל עראמה כעס על התנגדות הקהל, והטיח דברים כנגד הדיין של התושבים הוותיקים, ופנה אל אדון העיר בטענה שהיהודים מונעים ממנו לשאת אשה שלא על פי ההלכה. אדון העיר הציע והתושבים הוותיקים הסכימו עמו להעביר את השאלה להכרעת הריב"ש. הריב"ש הסכים שמבחינת שורת הדין על-פי הגמרא צודק קהל הוותיקים בתנס, אולם למעשה במשך הדורות נהגו שלא להקפיד על כך שגבר ישא דווקא אשה שתוכל ללדת. לכן השיב הריב"ש אל דייני ומנהיגי קהל תנס, באשר לדין "אם תרצו להעלים עיניכם מכך שנשא אשה שאינה בת בנים, כאשר נהגו בהרבה קהילות גדולות וטובות

69. תשב"ץ ג: מו.

מלאות חכמים ואנשי מעשה, הרשות בידכם, וכל שכן שהם גרים בארץ ואינם מתושבי קהלכם", אולם יחד עם זאת הרשות בידכם להעניש את אנשמואל עראמה, על כך שהטיח דברים ופגע בדיין ובקצת מבני הקהילה⁷⁰.

מנהגיהם של הוותיקים, עוררו תמיהות בקרב התושבים החדשים, כגון: הוותיקים נהגו לאכול מאכל מסויים שנתבשל על ידי עכו"ם וחכמי הוותיקים לא מיחו בהם; התושבים הוותיקים נהגו לקדש על יין שעל פי ההלכה בדרך כלל אין מקדשים עליו⁷¹. הם גם נהגו להסיר קדירה של חמין מן האש בשבת, להושיבה על כלי אחר, ולהחזירה לאחר מכן על האש. על מנהג זה טענו הוותיקים שבפני חכמים גדולים נהגו היתר זה ולא מיחו בידם⁷².

השוני במנהגים, שבחלקם נבעו מן הבורות והשפעת מנהגי הישמעאלים, הביא להערות ולגערות של חכמי הפליטים כנגד התושבים הוותיקים ומנהגיהם, אולם עם כל הערכתם של הוותיקים לחכמי הספרדים, הם לא היו מוכנים לשנות את מנהגיהם כמלא הנימה, ושמרו בקפדנות על המנהגים, כפי שנהגו בעבר אף אם לדעת החכמים הספרדים היה בכך איסור מן הדין⁷³.

תהא זו טעות לחשוב שהוותיקים נהגו להקל והספרדים להחמיר. כאשר בא ר' יצחק בונאשתרוק לקונסטנטיין, ראה בימי הקיץ את המקוה חסר מים, תמה ר' יצחק בונאשתרוק ושאל את דיין התושבים הוותיקים, מדוע אינכם ממלאים אותה על ידי המשכה? והלה השיב שמנהג הקדומים להחמיר בדבר למרות שהם ידעו כי מותר להוסיף מים למקוה על ידי המשכת מים ממקור אחר. אבותיהם חששו שמא יבוא אדם שאיננו בקי בדינים, ויראה שמוסיפים מים, יחשוב שמותר להוסיף גם שלא על ידי המשכה. ומנהג הוותיקים להמשיך להחמיר בדבר נועד לחזק את מנהג אבותיהם.

70. ריב"ש טו. הקדומת אן לשם שמואל היא תואר כבוד ספרדי.

71. תשב"ץ א: מט. המאכל זלאביה, שהוא מאכל מתוק עשוי ממלח ודבש. בתוספת שם נכתב שהרשב"ש לאחר שראה כיצד מכינים את המאכל, אסרו. היין שעליו נהגו לקדש היה עשוי מצמוקים או יין שנתערב בו דבש; שם, פה.

72. תשב"ץ ב: קל.

73. הריב"ש הדגיש את דבקותם בעקשנות במנהגיהם באמרו: "והלואי ישמעו לנו במה שהוא אסור מן הדין", ריב"ש קכו; וכן בבקשתו מעמרם מרואם "וכבר בקשתי ממך לבל תדקדק לשנות מנהגיהם שלא יקבלו זה משום אדם". שם, קנה.

הקפדה זו נובעת כנראה מן המצב שבו היו שרויים הוותיקים שלפני קנ"א, הקשר שלהם עם העולם היהודי היה מבוסס בעיקר על מסחר. לעומת זאת מבחינה הלכתית היו מבודדים ומנותקים ממרכזי התורה והיה עליהם להסתפק בידע ההלכתי המצוי בידם, והוא בעיקר היד החזקה של הרמב"ם. לכן היה עליהם להיות דבקים בכל כוחם בקנאות רבה במנהגיהם ושיטותיהם, שמא כל שינוי או ראשית שינוי, ואף במנהג, עלולים להביא להידרדרות כללית של מערכת החיים היהודיים והייחוד היהודי בקרב הסביבה הנכרית⁷⁴.

תגובת החכמים הספרדים על המנהגים הנראים להם זרים השתנתה בהתאם לעניין, והיא הושפעה מדבקותם של התושבים הוותיקים בעקשנות למנהגיהם. לכן הריב"ש לא מצא מקום להחמיר לגבי הוותיקים בדברים שהם מותרים מן הדין, מתוך נימוק שאינן בני תורה. לגבי מנהגים שיש בהם איסורי שבות, הציע הריב"ש להמנע מלגזור בהם מתוך הנחה, שמוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין⁷⁵. אולם כאשר ר' יצחק בונאשחרוק⁷⁶ הגיע לקונסטנטיין, ספרי התורה של הוותיקים נראו לו פסולים ודרש מהם לתקנם. על כך כתב ר' מימון נגאר לריב"ש, כי דרישות ר' בונאשחרוק לתקון הספרים זרות בעיני קהל הוותיקים, מפני שכך נהגו ורוב הספרים כתובים כן. הריב"ש השיב "מה אעשה להם אם סופריהם לא היו מומחין הלמענא תעזב ההלכה וישתנה הדין"⁷⁷.

תקיפה יותר היתה התנגדותו של הריב"ש למנהג של אנשי תלמסאן בדיני אישות, בכתבו אל ר' עמרם מרואס⁷⁸: "אל תחוש בזה למנהג תלמסאן וזולתו כי לא נניח תלמוד ערוך שבידינו והסכמת גדולי עולם. ונקל בערוה, החמורה מפני מנהגם"⁷⁹.

74. תשב"ץ א: מט; הקפדה זו אופיינית לשבטים יהודיים מבודדים, כגון יהודי חבן (חצר-מות) השומרים בקפדנות על ייחודם עד היום.

75. ריב"ש מד, קכב, קכו; תשב"ץ ב: קיז.

76. על ר' יצחק בונאשחרוק עיין: הרשמן, הריב"ש, עמ' קיא. על בני משפחת נגאר עיין אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 94.

77. ריב"ש קמו; תשב"ץ א: נ.

78. על ר' עמרם מרואס, ראה: אפשטיין, שם, עמ' 97; הרשמן, שם, עמ' קטז.

79. ריב"ש קד. התנגדותו של הריב"ש הובעה כנגד הכוונה לכפות על יבם לחלוץ בטענה מאוס עלי. לעומת זאת הריב"ש לא התנגד לצדא"ק שכתב הבעל לאשה במקביל לכתובה.

לעומת הריב"ש ור"י יצחק בונאשתרוק אשר הביעו הסתייגות והתנגדות חריפה לחלק ממנהגי הוותיקים, שונה ומתונה עמדת הרשב"ץ. מתינותו לגבי ספרי התורה של הוותיקים בקונסטנטיין התבססה על כך שמנהג זה להדביק את רגל האות קוף לגגה היה מקובל במאיורקה, ואף ר"י נסים ג'ירונדי מגדולי חכמי ספרד במאה ה-14 שחי בברצלונה, כתב ספר תורה לעצמו והיו רגלי האות קוף דבוקות לגגן. יתר על כן, מנהג זה גם אם הוא מנהג טעות הוא מנהג עתיק, כשם שהוזכר כבר על ידי ר"י אברהם אבן עזרא. לכן כתב הרשב"ץ לקהילה הוותיקה בקונסטנטיין "וכיון שכל ספרי תורה שהם אצלכם ואצל גלילותיכם הם כך אין בידינו לפוסלם ולהטריחכם בתקונם... ואין עליכם אשמה אם לא פסלתם ספרי התורה שלכם" על פי הוראתו של ר"י יצחק בונאשתרוק, אבל להבא ראוי להרגיל את הסופרים לכתוב את ספרי התורה כהלכה על מנת שלא להסתבך במחלוקות⁸⁰. ובאשר למנהגם הקדום לגבי מקוה, שהוא חומרא יתירה, הסכים הרשב"ץ להמשיך קיום מסורתם של התושבים הוותיקים, אף אם היא חומרא יתירה שאין לה על מה לסמוך.

נימוקיו היו: מכיון שלא היה זה מנהג שנקבע בטעות, ולא היה בו חשש איסור; אף אבותיהם נהגו להחמיר למרות שידעו שמותר להוסיף מים למקווה בהמשכה, והם בודאי היו בקיאים בספרי הרמב"ם. לכן לדעת הרשב"ץ, התושבים הוותיקים היו חייבים להמשיך להקפיד על מנהגם הקדום והקבוע בגלל הכלל המקובל, שמנהג שאין בו איסור ושנשתרש בעם אין עוקרים אותו, בהתאם לפסוק "אל תיטוש תורת אמך"⁸¹.

הריב"ש, הרשב"ץ ותקנות אלג'יר

גלי ההגירה אחרי שנת 1391 הביאו לפריחה רוחנית של יהדות העיר אלג'יר בפרט וערי אלג'יריה בכלל. העיר אלג'יר הפכה למקום לימוד תורה ולמרכז רוחני, אליו נזקקו קהילות צפון אפריקה, איטליה וספרד ואליה שלחו את שאלותיהם בהלכה.

80. חשב"ץ א: נ, נא.

81. שם מט; משלי ו פ"ס 20.

ההתפתחות הרוחנית קשורה בשני אישים, אשר הטביעו את חותמם באלג'יר למשך מאות שנים. האחד היה ר' יצחק בר ששת ברפט המכונה בקיצור הריב"ש, והשני הצעיר ממנו בשנים, ר' שמעון בן צמח דוראן המכונה בקיצור הרשב"ץ. הריב"ש נולד בשנת 1326 ברצלונה, ולמד אצל ר' חסדאי קרשקש (סבו של מחבר אור ה'), ר' פרץ הכהן ורבנו נסים ג'ירונדי. בשנת 1372 עזב הריב"ש את ברצלונה לאחר שהושלך לבור הכלא בעקבות מלשינות ועבר להנהיג וללמד תורה את קהילת טראגוסה. לאחר שנת 1385 עבר הריב"ש לוולנסיה שם נתמנה לרב ולחכם והשפעתו התפשטה גם לעבר קהילות צרפת. פרעות 1391 הביאו את הריב"ש לנטוש את ספרד ולעבור לאלג'יריה. לאחר תקופה קצרה החישב הריב"ש באלג'יר, ושם מונה על ידי השלטונות לדיין על הקהילה היהודית. הריב"ש נפטר באלג'יר בשנת 1408⁸².

הרשב"ץ נולד בשנת 1361 ולמד בבית מדרשו של ר' אפרים וידאל בפאלמה שבמאיוורקה, לאחר מכן למד בישיבת ר' יונה דיסמישטרי באראגון. בהיותו בספרד ובמאיוורקה, התפרנס הרשב"ץ מן הרפואה, אולם בעברו בשנת 1391 יחד עם אביו ושאר בני משפחתו לאלג'יר מצא שאין מקצוע הרפואה מפרנס את בעליו בצפון אפריקה. לכן הסכים לקבל שכר עבור דיינותיו. הרשב"ץ גילה בחיבוריו הרבים בקיאות מרובה במרבית תחומי המדע והפילוסופיה שהיו ידועים בזמנו. למרות היותו צעיר מן הריב"ש, הוכר הרשב"ץ על ידי יהודי אלג'יריה כחכם ופוסק והוא שניסח את תקנות אלג'יר. הרשב"ץ הנהיג בעזרת תשובותיו לשאלות בהלכה, את מרבית קהילות צפון אפריקה עד לפטירתו בשנת 1444⁸³. השפעתם הרוחנית וההלכתית של שני אישים אלו היתה רבה ביותר לא רק בדורם אלא אף שלש מאות שנה אחרי זמנם ציינו חכמי אלג'יר במאה השמונה עשרה

82. ראה את ספרו המסכם של ר' הרשמן, רבי יצחק בר ששת, דרך חייו ותקופתו, ירושלים תשט"ז, וכן עיין במאמרו של קאופמן על הריב"ש, לא (1882), לב (1883), מא (1897).

83. ראה את מאמרו הארוך של יאולוס, הרשב"ץ, MGWJ, כג-כד (1874-1875); ועיין בספרו של אפשטיין, הרשב"ץ; כן ראה את ערכיו של צ"י צימלס באנציקלופדיה העברית, כרך יב, עמ' 240 ובאנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית) כרך 6, עמ' 302.

בתשובותיהם, שכל המנהגים ופסקי ההלכה באלג'יר מבוססים על פסקיהם ותשובותיהם של הריב"ש והרשב"ץ, אשר אף לאחר מותם נחשבו כמאריה דאתרא⁸⁴.

תקנות אלג'יר

אחד ממפעליהם החשובים ביותר של הריב"ש והרשב"ץ אשר סתמו פרצות וגדרו גדרות בחיי יהודי אלג'יריה, היה התקנת תקנות אלג'יר בעניני הכתובה. מטרת ההתקנה היתה לאחד את המנהגים השונים אשר הביאו עמהם יוצאי ספרד ומאירקה מקהילותיהם, בתחום ההתחייבות הכספית שבין הבעל לאשה, וליצור דפוס אחיד של כתובה, אשר מחד ימנע ויפשט בעיות קשות המתעוררות בעקבות סכסוכים כספיים בין הבעל לאשה או בין משפחותיהם, ומאידך הזדמנות זאת של התקנת תקנות, מאפשרת לקרב את מנהגי הכתובה באלג'יריה לדין התלמוד. הקהל באלג'יר ברר את הריב"ש, רבי יצחק בונאשתרוק והרשב"ץ לצורך ההתקנה. הללו הטילו על הרשב"ץ שהיה הצעיר שבהם, להכין את התקנות שאושרו אחר כך על ידם ועל ידי הקהל בב' באלול ה' קנ"ד⁸⁵.

תכנן של התקנות

- א. הנושא בתולה, חייב לכתוב בכתובתה תוספת כתובתה בשעור מחצית מן הנכסים שהיא מביאה עמה לבית בעלה.
- ב. המגרש אשה שלא ברצונה, חייב לפרוע לה את עיקר כתובתה במלואה. נוסף לכך עליו לתת לה את הנדוניא שהביאה עמה, בסכום הרשום בכתובתה, ואת תוספת הכתובה שהוסיף לה משלו. אך אם הגרושין יהיו מחמת הדין שלא מרצונן או רצונה אלא חיוב בית דין מרצון שניהם, תקבל את עיקר כתובתה והנדוניא בלבד בלא תוספת.

84. חוט א: כב; פ"צ יד; בי"ה דף קיד, דיני טרפות ס"א; הקדמת רי"ש צרור לתשב"ץ, ובמקורות נוספים. המקורות המאוחרים מדגישים במיוחד את חשיבותו של הרשב"ץ וכאילו נותנים לו עדיפות על הריב"ש.

85. תשב"ץ ב: קג, רצב.

- ג. אשה שמתה בחיי בעלה ויש לה זרע בר קיימא בן או בת, יירש הזרע את מחצית נדונייתה (והבעל יירש את המחצית השניה של הנדוניה ואת עיקר הכתובה ותוספת הכתובה לפי דין התורה). מחצית הנדוניה שיירש הזרע, אין האשה יכולה למכור או לצוות בניגוד לתקנה, ואם עשתה זאת הרי זה מבוטל.
- ד. אשה שמתה בחיי בעלה, יירשו קרוביה הקרובים ביותר ליורשה שליש מנדונייתה שהכניסה עמה לבית בעלה. אבל היא יכולה לצוות או לתת את השליש הזה כרצונה למי שתראה. את שני השלישים הנותרים של נדונייתה יירש בעלה.
- ה. אם הבעל ימות בחיי אשתו תקבל האשה את עיקר כתובתה ואת נדונייתה, אבל מתוספת הכתובה לא תקבל דבר.
- ו. המתנה שנהגו לכתוב בכתובה שהבעל נותן לאשתו במתנה לחוד, לא תגבה לעולם לא בגרושין ולא במיתת הבעל.
- ז. האלמנה תהא נזונה ומתפרנסת מנכסי בעלה במשך שלשה חדשים לאחר מיתתו, כל זמן שלא תבעה כתובתה במשך שלשת החדשים. אם תבעה הכתובה תוך תקופה זו תפסיד את המזונות ופרנסתה מזמן החביעה. האלמנה רשאית להיות נזונה ומתפרנסת מנכסי בעלה גם לאחר שלשה חדשים כל זמן שלא תבעה כתובתה, אבל הרשות נתונה ליורשים להכריחה לקבל את הכתובה ולסלקה ממזונותיה ופרנסתה לאחר שלשה חדשים לאחר מות הבעל, דבר שאינם רשאים לעשות בתוך תקופה זו. אבל אם הבעל צוה בפרוש שתהא אלמנתו נזונה ומתפרנסת מנכסיו, אינן רשאים לסלקה בכלל.

חמש התקנות הנוספות באו להבטיח את שבע התקנות הראשונות:

- ח. דין ודברים שבין בעל ואשתו, אין רשות בידם להביא את הדבר לפני בית דין של עכו"ם אלא לפני דייני ישראל בלבד.
- ט. התקנות חלות על בני קהל המגורשים יוצאי ספרד באלג'יר כולל הנלוים לקהל זה. ההשתייכות לקהל נקבעת על פי המוצא וההשתתפות בתשלום המס עם קהל יוצאי ספרד. זמן תחולתן מיום קביעת התקנות ועד עשרים שנה, ולאחר עשרים שנה כל עוד לא יסכימו לבטלן, התקנות תהיינה בנות תוקף, אבל

תוך עשרים שנה איך הקהל יכול להסכים לבטל את התקנות.

י. רשות בידי אדם להתנות כנגד תקנות אלו לפני השדוכין, אבל לאחר השדוכין אינו יכול להתנות דבר, כל המקדש סתם, על דעת תקנות אלו הוא מקדש ואינו יכול שלא לקיימן.

יא. כל מי שנשא אשה לפני תקון התקנות הללו, הן לא יחולו עליו. אבל יהא נידון כפי הדין והתקנות הנוהגות שבהן נשתעבד הבעל בשטר הכתובה.

יב. כל התקנות מחייבות את בני קהלנו ואין רשות בידי איש או אשה לסתור או לערער אף על אחת מן התקנות, מאחר והקהל קיבל על עצמו את התקנות הללו.

תקנות אלג'יר לא בוטלו לאחר עשרים שנה. הרשב"ץ הסבירן מחדש בשנת ה' קפ"א, עשרים ושבע שנים לאחר תקונן ואף מחשבת בניו ונכדיו אנו רואים שהקהל באלג'יריה המשיך לקיימן⁸⁶. התקנות הללו חלו למעשה רק על קהילת הספרדים באלג'יר, אולם היו קהילות נוספות באלג'יריה, כגון קהילת תנס שקבלה על עצמה את תקנות אלג'יר⁸⁷. לעומתן היו קהילות שלא היו אצלן תקנות בענין זה, אלא נהגו כדין תורה. הללו היו בעיקר קהילות התושבים הוותיקים⁸⁸.

מגורשי רנ"ב באלג'יריה

חלקם של פליטי קנ"א בחידוש הקהילות ידוע כבר, אולם האם מגורשי רנ"ב פסחו על קהילות אלג'יריה ונמנעו מלבוא אליה? פרופ' הירשברג משער, שמגורשי ספרד ידעו על ההסכמים המדיניים והחלוקה לאיזורי ההשפעה בין הספרדים לפורטוגזים, לפיהם עתידים היו הספרדים לכבוש את אלג'יריה ותוניסיה, לפיכך נמנעו היהודים מגורשי רנ"ב – רנ"ז מלהתישב באותן ערים על מנת שלא ליפול מן הפחת אל הפח⁸⁹.

86. שם; יכו"ב ב: יח, ובמקורות נוספים רבים.

87. חשב"ץ ג: ריט, שג.

88. יכו"ב א: ו.

89. הירשברג, תולדות א, עמ' 325. על תולדות הקהילה בסוף המאה הט"ו וכיבושי הספרדים בראשית המאה הט"ז, ראה: גרץ, ז, עמ' 14.

במקורותינו כמעט ולא מצוי חומר על בואם והשתקעותם של מגורשי

ספרד, אולם מצויים הדים לכך.

בתשובות ר' שלמה צרור הראשון הננו מוצאים את הביטוי "קהל גרוש",

לפיו משתמע שמגורשי ספרד הקימו לעצמם קהל נפרד מקהל בעלי הכפוס פליטי ספרד בשנת קנ"א⁹⁰.

גם ר' יהודה עייאש במאה הי"ח משתמש בביטוי "תקנת קהלינו קהל גירוש

ספרדים"⁹¹, אולם עדיין אין מכאן ראיה מוכחת שהכוונה לגירוש רנ"ב, משום

שלדעת רבני אלג'יר במאה הי"ח; פליטי שנת קנ"א וחכמיהם שהיו את היסוד

לקהילות הספרדים החדשות באלג'יריה גורשו מספרד ואייה לאלג'יריה, לפיכך

בביטוי "קהל גירוש ספרדים" אין ראיה שהמדובר הוא בקהל מגורשי רנ"ב⁹².

מאידך, ככל שהננו מרבים לעסוק ביהודי אלג'יריה, אנו פוגשים אישים

נוספים שהגיעו לאלג'יריה בעקבות גירוש רנ"ב מספרד⁹³, ובהם ר' יהודה כלאץ,

ר' יעקב גאבישון ואחיו שהגיעו לתלמסאן⁹⁴, ר' זכריה בן סרוק שמצא מקלט

בעיר אלג'יר, שם כתב בשנת רנ"ג פירוש למגילת אסתר⁹⁵.

עדיין אין בכך לאשר או לדחות את אחת הדעות, אם כי קרוב לודאי שרק

חלק קטן ממגורשי רנ"ב הגיע לאלג'יריה⁹⁶, אולם בואם של הללו לא הביא

למפנה ניכר בקהילה, משום שהתחדשותן וביסוסן של הקהילות חל כמאה שנה קודם

לכן על ידי פליטי קנ"א. לפיכך רישומם של מגורשי רנ"ב באלג'יריה איננו ניכר.

יחד עם זאת יש מקום לשער שחלק ניכר מן המגורשים שהגיעו לאלג'יריה,

מגמת פניהם הייתה מזרחה לעבר ארץ ישראל, בדומה לר' יעקב בירב, לפיכך

שהותם באלג'יריה הייתה זמנית בלבד⁹⁷.

90. חוט ב: כא.

91. בי"ה דף קיב דיני שומרת יבם ס"ו. הרמז הוא לתקנות אלג'יריה שהותקנו בשנת קנ"ד.

92. עיין בהקדמת רבני אלג'יר לתשב"ץ.

93. בנוסף לאישים שהגיעו לתוניס, ור' יעקב בי רב ששהה בתלמסאן, שהוזכרו על ידי הירשברג, שם.

94. עיין בנספח על חכמי המאה הט"ז.

95. זכריה בן הרב רבי יהושע בן סרוק, פירוש למגילת אחשורוש, ויניציאה שכה, בהקדמה.

96. הירשברג, תולדות, ב, עמ' 55.

97. הקדמת רי"ש צרור לתשב"ץ, עמר השכחה דף סח עמ' ב.

מקורות פרנסתם וחייהם הכלכליים של יהודי אלג'יריה

לאחר שיכוכה של הקנאות המוסלמית בחנועת המייחדים, החלו קשרים מסחריים ענפים בין המגרב לספרד, בהם נטלו היהודים ברציפות חלק חשוב ביותר.

התעודות המסחריות והמדיניות מתקופה זו, מעידות על ישובים יהודיים בערי החוף של אלג'יריה ובנאות המדבר המרוחקות במגרב, ששימשו תחנות מסחריות כגון: וארגלאן, תוגורת, תאפילאלת, תוואת וסיג'ילמאסה. בנקודות אלו ישבו משפחות יהודיות שחלקן היו מקומיות וחלקן מוצאן היה ממאיוורקה, לעתים המשפחות התפצלו כאשר חלקן האחד התגורר במגרב והשני מצוי במאיוורקה.

מסחר הזהב היה אחד הענפים המסחריים בהם התמחו היהודים, התמחותם של היהודים בענף מסחרי זה נבעה מיוקר הסחורה והאמון הרב הנדרש במסחר זה, בדרכו הארוכה של הזהב מאפריקה השחורה שמדרום לסהרה ומסודן דרך נאות המדבר וערי החוף שבצפון אפריקה עד לספרד. הספרדים הפיקו תועלת ממסחרם של היהודים. לפיכך החצר ב"אראגון" דאגה להגנתם של היהודים אזרחי "אראגון" במרכזים הברבריים. יתר על כן גם חלק מן היהודים המקומיים במגרב, נראו כמאיוורקאים בעיני שלטונות מאיוורקה ואראגון, וכתוצאה מכך התירו לאותם יהודים מן המגרב לעבור ולהתישב במאיוורקה ואראגון.⁹⁸

ביטוי לתרומה היהודית לתיקון ולהידוק היחסים בין אראגון למלכות בני זייאן בתלמסאן מהווים השגרירים היהודיים. אחד השגרירים הוותיקים והמנוסים היה אברהם אבנגלל אשר לאחר שירות דיפלומטי בגרנדה ובמרוקו נשלח בחורף 1289/90 כשגריר לתלמסאן.⁹⁹ שגריר יהודי נוסף של אראגון בתלמסאן היה אלפקי בונדבי בשנת 1293.¹⁰⁰

98. על המסחר בין ספרד לארצות המגרב במאות הי"ג והי"ד, ומקומם של היהודים במסחר הזהב, עיין: דיפור L'Espagne, עמ' 139-144, הכולל בספרו ידיעות גם על מעמדם המסחרי של היהודים במלכות בני מריין במרוקו ובמלכות בני חפץ בחוניסיה, וכן במדינה העצמאית למחצה בגאיה. על הישוב היהודי בצפון אפריקה, היחסים עם המדינות הנוצריות והשגרירים היהודים בתקופה זו, ראה: הירשברג, תולדות, א, עמ' 279-285.

99. דיפור, שם, עמ' 325.

100. שם, עמ' 329.

מינויים של יהודים לתפקידים של שגרירי מדינות נוצריות במדינות מוסלמיות, הינו בעל משמעות רבה בהתחשב במיליציה שעמדה לרשותם ובסמכויות הרבות שהוענקו להם לגבי כלל אזרחי אראגון, נוצרים, יהודים ומוסלמים הנמצאים במדינה שבה הם מואמנים. מינויים אלו נבעו ללא כל ספק מחלקם הרב של היהודים במסחר, ומן האימוץ שנתנו בהם גם השליטים המוסלמים. המלחמות בין בני זייאן בתלמסאן ובין בני מריץ והמצור הממושך על תלמסאן, הביאו למעברם של סוחרים נוצרים ויהודים לערי הנמל הקטנות ברשך, תנס ואלג'יר המצויות מזרחה מתלמסאן ומרוחקות משדה המערכה. עובדה זו מסבירה גם את בואם של גולי קנ"א לערים אלו¹⁰¹.

חלקם של הסוחרים היהודים במסחר היה גדול ביותר. לדוגמה: בשנת 1327 הגיע היקף המסחר בין ברצלונה וואלנסיה ומאיוורקה למדינת תלמסאן לחמשה עשר עד עשרים אלף דינר, ומחוך זה החלק השייך לסוחרים ומממנים יהודיים עלה על עשרת אלפים דינר¹⁰². במקורותינו אין לנו ידיעות ידועות ומדויקות על מעמדם הכלכלי של היהודים לפני בוא גולי קנ"א, אולם ניתן להניח שהתמונה שמתאר הריב"ש על מצב יהודי אלג'יריה עם בואו, משקפת בוודאי גם את המצב לפני 1391. הריב"ש הבליט את הניגוד בין עשרם של יהודי ספרד ומאיוורקה לבין עניים של יהודי אלג'יריה: "שאינם מספיקים ללחם צר ומים במשורה ועל הארץ ישנים או על שטיח עור, ובכסות יום מתכסים בלילה, ומלבושיהם טלאי על גבי טלאי, ורובם הולכים יחפים".

לאור האמור לעיל על חלקם של היהודים במסחר, מצב זה של עוני ומחסור משקף בוודאי את מצבם של היהודים המקומיים בכפרים ושל השכבות העירוניות הנמוכות. לעומת זאת תושבי הערים כגון בגאיה, לא התלוננו על מצבם הכלכלי לפני בוא המגורשים ולהיפך, הם ציינו שהיו "מתפרנסים בריוח". מכאן שמצבם של הסוחרים ובעלי אומנויות מבוקשות בערים היה טוב, אם כי יתכן שיחסית לעשרם של יהודי ספרד אף הללו היו עניים¹⁰³.

101. על המצב המדיני באלג'יריה עיי'ן: ז'יליין, Histoire, עמ' 154-163.

על מעבר הסוחרים מזרחה, ראה: דיפור, עמ' 367, 371.

102. שם, עמ' 553. בנספח לספרו עמ' 598 - 600 מפרט דיפור שמות חמשה עשר סוחרים ובעלי הון יהודיים, שעסקו במסחר בין מאיוורקה ואראגון לבין אלג'יריה בשנים 1308 - 1331.

103. ריב"ש קנג; תשב"ץ ג: מה, סוג האומנות לא פורש. ניתן להניח שהמדובר בצורפות או בחייטות, ועיי'ן לעיל עמ' 25.

מקצועות היהודים ותעסוקתם לאחר שנת 1391

עיון במקורות יהודיים וחיצוניים, מצביע על שורה ארוכה של מקצועות ומקורות פרנסה בהם עסקו היהודים לאורך תקופה ארוכה. בברשך היו שני יהודים שותפים עם נוצרי בטחינת חטים. בהונין היו ליהודים רשתות לדיג חופי, והם שכרו ערבים שיצאו בסירות ופרשו את הרשתות¹⁰⁴. מלאכה המקובלת בין היהודים היתה צורפות¹⁰⁵. האדו מוסר שהיהודים עסקו בטביעת מטבעות זהב, כסף ונחושת והיו גם בקיאים בזיופם¹⁰⁶.

נקוב אלמוגים - מלאכה זו היתה צריכה בקיאות מיוחדת. נשאר בידינו מקור המלמד על ההכשרה המקצועית והתנאים המיוחדים של מקצוע זה. בשנת רס"ב (1502) בוהראן "הודה בפני עדים דון דוד טירנירו ללמד לר' משה קלדירון מלאכת הקראד"ש כל מה שידע במלאכה זו בשמונה חדשים, ולסוף זמן זה יתן לו סכום ידוע, ואחר כך יהיו שותפים במלאכה זו כל ימי היותם בעיר, ונשבעו שניהם על זה והשביע דון דוד טירנירו הנזכר לר' משה הנזכר שלא ילמד מלאכה זאת לשום אדם, ושיהא משתדל במלאכה בכל כוחו, באופן שירויח ר' דוד הנזכר". מכאן שזמן ההכשרה המקצועית הדרושה למלאכת נקוב ~~האלמוגים~~ ^{האלמוגים} היה שמונה חדשים. תמורת לימוד המקצוע היו משלמים בכסף בסוף התקופה, אחר כך הלומד הפך להיות שותף. היה עליו להשתדל לעבוד בכל כוחו על מנת שמורהו המקצועי ושותפו ירויח מעיסקא זו, ולהתחייב שלא ללמד מלאכה זו לשום אדם, ועל-ידי כך מלאכה זו הפכה להיות נחלתם הבלעדית של חוג אומנים מצומצם. במקור אחר אנו מוצאים נער יתום, שהתחייב לשרת ולעזור לשני בעלי מקצוע במלאכת נקוב האלמוגים במשך חדשיים. שכרו בכל יום היה שבעה זוזים קטנים¹⁰⁷. במלאכה זו המשיכו יהודי אלג'יריה לעסוק במשך מאות בשנים. במאה הי"ח אנו מוצאים שהידע המקצועי בתחום זה היה מצוי בעיר אלג'יר בלבד, ולא עסקו בניקוב אלמוגים בערים אחרות¹⁰⁸.

104. ריב"ש קנ"א; חשב"ץ ב: יד.

105. שם: קעד, קעט, רמ, רסו; רשב"ש פח; חוט ב: כד, כו.

106. האדו, Topographia, עמ' 42-45. תאורו של האדו איננו רווי אהדה ליהודים.

על מקצועות היהודים בתקופה התורכית, עיי' אפיזנבט,

Les Juifs en Algérie, עמ' 343.

107. יכו"ב ב: יג; רשב"ש קצט.

108. בי"ה חו"מ: כח, דף קיח דיני שותפין סעיף ד.

התפשטות המסחר האלג'יראי הביאה לריבוי פרנסות הקשורות במסחר כגון: סוכנים, שליחים ומתווכים.¹⁰⁹

חכירת מכס אף היא היתה אחת ממקורות הפרנסה המוזכרת במקורות יהודיים ונוצריים.¹¹⁰

מקצועות נוספים המוזכרים במקורותינו הם: רפואה – בין הרופאים ידועים במיוחד שאול אשתרוק הכהן במאה הי"ד ורופאים ממשפחת גבישון במאה הט"ז,¹¹¹ ייצור מים שרופים (י"ש)¹¹² וצביעה.¹¹³

על עסוק יהודים בחקלאות אין לנו ידיעות, אבל עשירי היהודים בקונסטנטיין נהגו לשמור במחסניהם את תבואות הערבים מזמן האסיף, ובזמן הזריעה היו מוציאים את התבואות, והיו משתתפים עם הערבים בזריעה. כלומר, לעתים היו שותפים של ממש או שהיו מלווים להם את הזרעים, או שקנו את יבול השדות, אבל העבודה עצמה נעשתה ע"י הערבים.

במאה ה-16 הננו מוצאים יהודי שקנה שור לחריש.¹¹⁴

על אף המקובל והידוע בדבר מעמדה של האשה בארצות האיסלאם, היו באלג'יריה נשים רבות שהיו פעילות בחיים הכלכליים במסחר, במלאכה ובניהול נכסי דלא ניידי.¹¹⁵

התמונה המצטיירת בדבר מקורות הפרנסה עלולה להיות מעוותת, אם לא נזכיר שהיו גם זמנים רבים של יוקר ומחסור בהם כלחה פרוטה מן הכיס, ובשל כך יהודים נאלצו גם לנדוד ולהגר על מנת למצוא לעצמם מקורות מחייה ופרנסה.¹¹⁶

109. תשב"ץ ג: פ; חוט א: יג, כא; ב: יז, כז; בי"ה חו"מ: ב, סז.

110. חוט א: יד; הירשברג, תולדות, ב, עמ' 48.

111. ריב"ש ס; יכו"ב כ: יג; חוט א: מט; ג: כ; וכן ראה בספר עמר השכחה.

112. פ"צ י, יט.

113. בי"ה דף קיח; דיני שותפין סעיף ו.

114. תשב"ץ ב: קטז; חוט ג: כב.

115. תשב"ץ ב: קפח; ג: כה, שיא; חוט א: י; בי"ה אה"ע: כד. דף קיג,

דיני גביית כתובה, סעיף ד. דף קטז, דיני מצרנות, סעיף ב. דף

ק"ז, דיני שכירות, סעיף ט.

116. תשב"ץ ב: רצג, ג: קי, קצ; בי"ה אה"ע: יג, חו"מ ד, ובעוד מקורות.

סוחר אלג'יריה לאחר שנת 1391

רוב הידיעות שבידינו לגבי החיים הכלכליים של היהודים עוסקות במסחר. ניתן לחלק את המסחר לשלשה סוגים: א) המסחר המקומי; ב) המסחר הארצי; ג) המסחר הבינלאומי.

מעטות הידיעות במקורותינו על המסחר המקומי, מכיוון שהבעיות שהתעוררו בין הלקוחות לבעלי החנויות, נפתרו בדרך כלל ע"י המשכילים המקומיים ולא הריצו אותן שאלות לחכמי אלג'יר. לכן כמעט אין במקורותינו ידיעות על המסחר המקומי. צריך לציין שהמונח סוחר במקורותינו מכוון בדרך כלל לנושאים ונותנים בקנה מידה ארצי או לספקים לבעלי החנויות בדומה לסיטונאים שבימינו, ואלו האדם המוכר ללקוחות נקרא "בעל חנות".¹¹⁷

צורת המסחר הפנימי-הארצי בין ערי אלג'יריה וכפריה נקבעה על פי מצבה הגיאוגרפי ופיזור האוכלוסיה של ארץ גדולה זו.

מרבית תושבי אלג'יריה ישבו לאורך החוף, אולם היו יישובים רבים בפנים הארץ עד לנאות המדבר שבסהרה תוואת, תאפילאלת וסיג'ילמאסה. ברור הדבר שמרבית הסחורות ומוצרי הצריכה שיוצרו בערי החוף, או שהובאו מעבר לים, מחירם היה זול בערי החוף והתייקר ככל שהמרחק היה גדל ממרכזי המסחר. ערך מטבע הזהב אף הוא היה משתנה, ומחיר הזהב היה בתאפילאלת יקר יותר ב-25% לעומת המחיר בתלמסאן; מחיר דינר זהב תאפילאלת היה בתלמסאן שש שמיניות הדינר.¹¹⁸

הסוחרים היו מנצלים את הבדלי המחירים, קונים סחורה במקום שמחירה זול ומוליכים אותה למקום אחר בו היא יקרה. ההבדל במחירים היה כה גדול עד שלא היו מהססים לשלם עבור הסחורה מחיר יקר יותר משהיתה שווה במקומם, כגון: סחורה ששוויה היה עשרה דינרים שלמו עבורה שלש עשרה דינרים, מתוך הנחה שהריוח יהיה גדול לאחר המכירה.

הסיבה לקנייה היקרה נעוצה בכך, שלוקחי הסחורה לא שלמו במזומן עבור הסחורה, אלא קבלו אשראי מהסוחרים. את החוב היו מחזירים בתזרם ממקום המכירה. בגלל המרחק והזמן שהיה עובר מיציאת הסוחר לנאות המדבר עד לחזרתו, האשראי היה ניתן אפילו לתקופה של שנה.¹¹⁹

117. תשב"ץ ג: קלב, קנא.

118. רשב"ש רע.

119. תשב"ץ ג: קכב, קפז.

המסחר בפנים הארץ נעשה בשני כוונים, למשל: מחלמסאן היו שולחים ברזל לתאפילאלת ומתאפילאלת היו שולחים לתלמסאן תמורת הברזל איסטים¹²⁰. את בעיית הניידות הרבה פתרו על ידי שותפויות כגון: שותפות של אב ובנו. הבן ישב במרכזי המסחר ואילו האב ישב בכפרים בפנים הארץ. הבן היה לוקח סחורה באשראי ושולחה לאביו. האב היה מוכר בכפרים את הסחורה שקיבל מבנו, והיה רוכש סחורה חדשה שמחירה היה זול בכפרים, ושולחה לבנו שמכרה במרכזי המסחר¹²¹.

לא רק יהודים נצלו את הבדלי המחירים, אף הסוחרים הגויים היו קונים יין מיהודי, ומוליכים אותו למקום היוקר למוכרו ליהודי¹²². המסחר הארצי היה רצוף קשיים וסכנות, לפיכך החנועה היתה נעשית בשיירות שמהלכן היה אורך זמן רב.¹²³

הסכנות שהיו צפויות בדרכי המסחר היו: מוות מצמא בדרכים הארוכות במדבר, הסתבכות במרידות ובמלחמות שהקשו על המסחר בדרכים, התנפלויות של לסטים ושוודדים על השיירות. הללו היו בוזזים רכוש והורגים את הנפש, ואף בתי "המלון" ותחנות החניה שבדרך לא היו בטוחים מפניהם. יהודים שהלכו בשיירות גמלים במדבר, נאלצו להמשיך בדרכם עם השיירה גם בשבת, מכיוון שלא יכלו להתעכב במדבר לבדם. אולם על אף הסכנות הרבות שארבו בדרך, כורח החיים והפיתוי שבריווח הביא להמשכת המסחר בין ערי החוף לפנים הארץ¹²⁴.

המסחר התנהל גם בין הערים לאורך החוף, שבהן היתה תחרות חריפה. הסוחרים הגדולים היו מצרים את רגלי הסוחרים הקטנים. לכן האחרונים היו צריכים לעמול קשה על מנת למכור את סחורתם. לעתים אף לא היו מצליחים בכך והיו מפסידים.

"בתנס" התארגנו הסוחרים היהודיים והסכימו ביניהם, שלא ימכרו סחורה לבעלי החנויות היהודים, רק אם היהודי יוסיף וישלם זוז נוסף עבור כל סחורה הנמכרת לישמעאלי בדינר¹²⁵. היו מקרים שבהם הסוחר מינה

120. רשב"ש חל. איסטים הוא צמח ממנו מייצרים את האנדיגו לתעשיית הצבעים.

121. חשב"ץ ב: רלח; יכו"ב א: נב.

122. שם, קכ; נפך מ, 106.

123. חשב"ץ ג: קעח.

124. ריב"ש יז; חשב"ץ ג: עא; רשב"ש רסא; שצא; יכו"ב א: יב, ל; חוט א: כח.

125. חשב"ץ ג: פ, קנא.

סוכן לסחורתו ולא הובילה בעצמו. שכן הסוכן לא היה קבוע מראש אלא יחסי לרווחים, בדרך כלל שלמו לו רבע מן הריאות, מלבד הוצאותיו לשתייה ואכילה כל זמן שהיה עסוק במכירה. בשותפות במסחר כאשר ההשקעה הייתה שווה, נקבע שחלוקת הרווחים תהיה גם היא שווה, אפילו אם אחד מהם הפסיד או קיבל זהב רע, חילקו את הרווחים ביניהם שווה בשווה.¹²⁶ המסחר הפנים-ארצי והרוכלות שימשו מקור פרנסה גם בתקופות המאוחרות יותר, ועל כך עדויות רבות במקורותינו.¹²⁷

יבוא ויצוא סחורות

יהודי אלג'יריה תפשו מקום חשוב במסחר עם ארצות חוץ שהתנהל במאה ה"ו בעיקר עם ספרד ומאיוורקה דרך הים. אמנם גם ספינות של סוחרים מגנואה וונציאה הגיעו לאלג'יריה, אולם ספינות אלו הגיעו לעתים רחובות, שלא כספינות שהפליגו לספרד ומאיוורקה, שהגיעו לעתים חופות.¹²⁸

צורות המסחר הבין ארצי היו שונות. סוחרים היו באים בספינות מספרד ורוכשים סחורה,¹²⁹ או שהסוחר מינה סוכן שנסע עם הסחורות לספרד ומכרם שם. במקרה של מנוי סוכן חלוקת הרווחים וההפסדים הייתה ביניהם בשווה, ובעבור ההוצאות הקשורות בנסיעה, כגון: אש"ל, קיבל הסוכן שישה זהובים. היו גם סוחרים שותפים שאחד מהם ישב במאיוורקה, ושלח סחורות לשותפו באלג'יר, שמכר את הסחורות לגויים באשראי; לגביית החובות מונה סוכן מיוחד. כן היה סוחר מבגאיה שיצא למדינת הים ומינה את בן אחיו כסוכנו בבגאיה. סוכן זה קיבל ושלח סחורות לסוחר שיצא למדינת הים. במשך הזמן התרחבו עסקי הסוכן בבגאיה, שקיבל גם משלוחי סחורות מסוחרים אחרים ומכרם תמורת רבע הריאות.¹³⁰

126. שם, פ; רשב"ש שעה.

127. נפך קמב, 321; חוט א: כד; ב: יג; ג: לד; בי"ה אה"ע: כ, חו"מ: כח, סט, ובעוד מקורות רבים.

128. חשב"ץ ג: קסו; רשב"ש ריד. הדבר מתאשר גם מן התעודות המסחריות שפרסם מאס לטרי בספרו: *Traites*, מתוכן מסתבר שהספנים והסוחרים של ערי איטליה עמדו בקשרים הדוקים עם תוניס. לעומת זאת קשריהם עם ערי אלג'יריה היו רופפים. על הקשרים ההדוקים עם ספרד עיין לעיל וכן בספרו של דיפור, *L'Espagne*.

129. רשב"ש שם; ריב"ש קעח.

130. חשב"ץ א: קנב; ג: קעד; ריב"ש קכח.

גם במסחר הביין ארצי היו סכנות, מאחר ומרבית מסחר זה התנהל דרך הים, סופות וסערות איימו והטביעו ספינות. מלבדן היתה קיימת גם סכנת שודדי הים. גם לספרדים וגם למוסלמים היה צי של שודדי ים, וספינות של ישמעאלים היו מותקפות ע"י שודדי ים ספרדיים ולהיפך, ספינות ספרדיות הותקפו ע"י שודדי ים ישמעאלים. כמובן שהיהודים וסחורותיהם היו נפגעים בכל מקרה של התקפה על הספינה בה הפליגו.¹³¹

למניעת נזקים עקב סכנות המסחר דרך הים, היתה אפשרות לבטח את הסחורות תמורת סכום מסוים, והמבטח היה מקבל את "סכנת הים באחריותו"¹³².

ההוצאות

הסוחרים חויבו בתשלום מכס המעשר שנקרא גם "פאשטמיש", שהוטל על כל סחורה שהובאה או הוצאה מאלג'יריה. השליטים השונים לא הסתפקו בהכנסותיהם ממסים ומכסים והפקיעו לעצמם חלק מן הסחורה או שהיו מעלילים שלא שלמו מכס מעשר, עבור הסחורות, על מנת להחרימן.¹³³ לבטול גזירות אלו היו הסוחרים צריכים לשלם "מתן בסתר", שוחד בכדי לפייס את השליט. בתשלום הוצאות השוחד היו משתתפים כל הסוחרים שסחורתם היתה בסכנה.

לעתים הסוחרים היו מבקשים צו מאת המלך שיקל מעליהם את העול. לשם כך היו פונים ליהודי שהיה מקורב לחצר המלכות על מנת שיפעל להשגת הצו. אף השגת הצו הרצוי היתה קשורה בתשלום שוחד.¹³⁴

ענפי המסחר העיקריים

סחורות יצוא מובהקות היו חסה (ריב"ש קעח, קפה), עורות יבשים (רשב"ש קעט), זהב (תשב"ץ ג' עד), נוצות בת יענה (שם קטו). סחורות יבוא מובהקות מספרד היו: יין שהובא בעיקר ליהודים ושמן (רשב"ש תקצ). מלבד זאת אנו מוצאים סחורות נוספות שקשה לקבוע אם היו מיועדות ליצוא או ליבוא או רק למסחר הפנימי.

131. תשב"ץ א: עד; ב: קלו. היו שנהגו לידור עם תגיע הספינה עם הסחורות בשלום, אתרום לבית הכנסת סכום מסויים. רשב"ש רמח.

132. תשב"ץ ג: עד.

133. רשב"ש תקצ; יכו"ב ב: ד.

134. שם, תשב"ץ ג: נט. על מקומם של היהודים במסחר בתקופת השלטון התורכי עיי'ן: אייזנבט, Les Juifs en Algérie, עמ' 363-347.

במחסניו של סוחר יהודי בוהראן במאה ה"ו ששותפו נמצא במאיורקה, כלומר -

סוחר שעסק ביצוא ויבוא, אנו מוצאים בכמויות גדולות את הסחורות הבאות: ארגמן, שני, פלפל, שעורים, חטה, פולין, חביות שמן, חפצי בית, נרות-נחושת, סדינים (ריב"ש קח). מלבד זאת אנו מוצאים את היהודים עוסקים במסחר זהב (תשב"ץ ג: קיב), עפרות זהב (תשב"ץ ב: קעד), נחושת (רשב"ש תנא), ברזל (שם תל), אסטים (רשב"ש תל), פשתן (תשב"ץ ג: קעג), אגוזי פרך (שם), צמוקים (ריב"ש קנב), מלח (רשב"ש קפב, חצט), שעוה (תשב"ץ ב: רפט), צמר ובגדים של צמר (שם, ד), שעוה (שם, ג: שג), תולעת שני (שם, ב: רמ), ארגמן (שם, רפח), סגוס (שם, צו), מגרפות בדיל (נפך קטו עמ' 162), חוט של בדולח (שם קיד עמ' 258), כרמז חמר לתעשיית כובעים (חוט ב: יז).

במאה ה"ח הננו מוצאים סחורות נוספות על אלו שהוזכרו לעיל, כגון: כרכום (הנקרא בערבית זעפראן), שיובא מטריפולי (לוב), תוניס, ספרד או תורכיה, סוכר שחלקו הובא מפורטוגל וחלקו מקאנדייא (בי"ה, דיני חמץ דף קח, סה), קפה שיובא ממצרים (שם, דיני העיסקות דף קט, סד). מדים לצבא עשויים פשתן שיובאו ממצרים (זרע יעקב נח)¹³⁵, משי (בי"ה חו"מ: כח), אלמוגים (שם, וכן שם סח) וכן גם שבויים גויים (שם או"ח: מד)¹³⁶.

המסחר הבינ ארצי לאחר המאה ה"ו

גירושם של היהודים מספרד, המתרחש המדיניות והמלחמות שבין אלג'יריה וספרד, הביאו להפניית יוזמתם המסחרית של היהודים מספרד למדינות ולארצות אירופאיות אחרות ובהן ארצות השפלה. יהודים אלג'יראים יחד עם שותפיהם וסוכניהם היהודים בארצות השפלה, מלאו תפקיד מרכזי בתווך במשא ומתן לעריכת חוזים בין ארצות השפלה והשלטונות האלג'יראים בשנים 1679-1680 ובשנת 1708.¹³⁷

¹³⁵. מסחר עם מצרים דרך הים מוזכר גם בספר נפך, סי' קלז.

¹³⁶. המקורות הנוצריים מן המאה ה"ז והי"ח מדגישים את חלקם הגדול של

היהודים בסחר עבדים ושבויים ופדיונם. עיי'ן: די טאסי, History,

עמ' 61-63, וכן האדיי, Livre d'or, עמ' 10-11, וכן ראה אייזנבט,

שם, עמ' 348-349.

¹³⁷. הירשברג, תולדות, ב, עמ' 50 - 52.

המסחר עם ליוורנו ומארסי

הסיבות המנויות לעיל, הביאו להתפתחות המסחר עם ערי איטליה ובמיוחד עם ליוורנו.

הקשרים עם ליוורנו, פותחו על ידי יהודים מיוצאי ספרד, שהתיישבו שם, ויהודים יוצאי צפון אפריקה, חלקם ממוצא ספרדי, שעברו לליוורנו, לאחר התבססותם שם, החלו ביצירת קשרים מסחריים עם צפון אפריקה בעזרת בני משפחה, שהתיישבו בצפון אפריקה, והיו קרובים גורמיים, בשל עיר מוצאם ליוורנו הקרויה גם לגהורן (Leghorn). התבססותם של יהודי ליוורנו באלג'יר, וקשריהם ההדוקים עם השלטונות באלג'יר, הביאו ליצירת מעין אריסטוקרטיה שהשתלטה על הנהגת הקהילה באלג'יר.¹³⁸

יהודי ליוורנו נצלו את זכויותיהם כאירופאיים, ובעקבות הסכמי הקאפיטולוציות, זכו להגנת הקונסול הצרפתי, ותפשו את המקום החשוב ביותר במסחר של אלג'יר. הם היו מוסרים מידע לשלטונות אלג'יר על הנעשה בארצות אירופה, שמשו כמתווכים בפדיון שבויים, וחקרו זכויות שונים באלג'יר.¹³⁹ השלטונות באלג'יר הפלו לרעה את הסוחרים היהודים וחיבום בתשלום מכס גבוה יותר מאשר סוחרים נוצרים, לפיכך הסוחרים היהודים ערכו שותפויות עם סוחרים נוצרים במטרה לשלם פחות מכסים. אולם יחד עם זאת השתדלו הסוחרים היהודים להתחמק מתשלום אגרות והיטלים של הקונסולים, ולא אחת התחרו בסוחרים צרפתים, לכן אין תימה שיתה קימת מתיחות בין הסוחרים היהודים ללשכת המסחר במארסי.¹⁴⁰

הסוחרים היהודים עסקו בעיקר במסחר עם נמלי איטליה וצרפת, לעומת זאת המסחר עם אנגליה היה מועט, בשל המתיחות המדינית והסכנות שנבעו מכך.¹⁴¹

138. הירשברג, שם, עמ' 53-58 על פי מקורות חיצוניים, עדות ראשונה

במקורות היהודיים על מסחר עם ליוורנו מצויה בחוט ב: כא.

139. די טאסי, History, עמ' 61-63, הירשברג, שם, 54-58.

140. H.D. de Grammont, Correspondance des Consuls d'Alger (1690-1742), Alger 1890 pp. 37,49,106,120,146,150 P. Masson, Histoire des établissement et du Commerce français dans l'Afrique Barbaresque 1560-1793 Paris 1903. pp. 84,155,310,583. E. Plantet Correspondance des deys d'Alger avec la Cour de France, 1579-1833, Paris 1898, Vol 1 pp. 465-466.

141. הירשברג, חולדות, ב, עמ' 58-61.

בתי מסחר המרכזיים באלג'יר

בספר הזהב של יהדות אלג'יר, מנה האדיי תשעה עשר בתי מסחר מרכזיים שעסקו במסחר, ביבוא ויצוא, שכרו ורכשו עשרות ספינות, בתקופה שמן המחצית השנייה של המאה הי"ז, ועד לכיבוש הצרפתי בשנת 1830¹⁴².

בתי המסחר הראשונים בתקופה הנ"ל, היו בתי המסחר של משפחות אלווארנחה ולוזאדה, יעקב מאשורו ויצחק ברוך, אהרון מולכו, ואהרון ישראל מחוניס, מוצאם של הסוחרים הללו (מלבד האחרון) איננו ידוע, אם כי יש להניח שבאו מליוורנו. מסחרם התנהל בעיקר עם נמלי איטליה: ליוורנו, וונציה, ונמל תוניס. בשנת 1698 מופיע ברשומים המסחריים בית מסחר נוסף, של יוסף ומשה בני אהרון הכהן יהונתן, הללו מרחיבים את קשריהם המסחריים של יהודי אלג'יר גם לעבר אלכסנדריה, אמסטרדם ומאיוורקה¹⁴⁴. נפתלי בוג'נאח היה הראשון מבני משפחת בוג'נאח שהתישב בשנת 1723 באלג'יר. קודם לכן שהה נפתלי בוג'נאח בליוורנו ובמאהון. הוא שלח את סחורותיו לשתי הערים הללו, וכן לעבר תיטוואן, מארסיי ומאיוורקה¹⁴⁵. שנה לאחר כן (1724) התישב אברהם בוג'נאח (אין ראייה לקשרי משפחה עם נפתלי בוג'נאח), ומלבד קשריו עם ליוורנו לתיטוואן, הוא מפתח קשרים מסחריים גם עם גיברלטר¹⁴⁶. משפחה נוספת בעלת השפעה שהגיעה מליוורנו היתה משפחת בושערה, אחד מבניה אברהם בושערה רב ומנהיג העדה באלג'יר, שכר בשנת 1732 ספינה שהפליגה לליוורנו ובחזרה, השכירות נעשתה בשותפות עם הסוחר דוד הכהן סלמון, שהרבה לעסוק במסחר עם ליוורנו וונציה, בין השנים 1730-1741¹⁴⁷. מנהיג אחר של העדה, שהיו לו קשרים מסחריים ענפים, היה ה"מוקאדם" יעקב רפאל בושערה, בנו של אברהם שהוזכר לעיל. יעקב רפאל בושערה עסק גם רבות בחוץ בפדיון שבויים נוצריים. הוא קבל בקשות רבות לפדיונם מליוורנו, מארסיי, טולון, וונציה, המבורג, נאפולי, מאהון, ברצלונה ומאלאגה. פעולה זו נעשתה בשיחוף

142. בחיבור של האדיי, Livre d'or, מצויים רשומים של הסוחרים היהודיים, הסוחרות, הספינות ונמלי המוצא והיעד של המסחר היהודי האלג'יראי משלהי המאה הי"ז עד ראשית המאה הי"ט.

143. האדיי, Livre d'or, עמ' 12-26.

144. שם, עמ' 27-32.

145. שם, עמ' 41-42.

146. שם, עמ' 43-46.

147. שם, עמ' 49-50.

-45א-

בנקאים וסוחרים יהודיים, שישבו במרכזי המסחר באירופה, ואליהם פנו בני משפחותיהם וחבריהם של ספנים, סוחרים ונוסעים נוצריים אירופאיים, שנשבו על ידי ספינות של קורסארים אלג'יראים. הבנקאים והסוחרים היהודים באירופה ניצלו את קשריהם עם אחיהם לדת, ולעתים אף שותפיהם באלג'יר, ושלחו אליהם כספים במטרה לפדות את השבויים והעבדים הנוצריים.¹⁴⁸ בענף זה עסק גם בנו יוסף בושערה, שהגיע לאלג'יר בשנת 1738, יוסף בושערה עסק במסחר עם טריפולי (לוב), ופדה שבויים נוצריים על פי פניות שהגיעו אליו מהמבורג.¹⁴⁹ אף בנו השני ר' אברהם בושערה, שעזב את ליורנו בשנת 1757 עסק בחוץ בפדיון שבויים נוצריים, לפי פניות שהגיעו אליו מליורנו, ליסבון, גינואה וניאפולי.¹⁵⁰

בית-המסחר בקרי ובוג'נאח

בשנת 1774 נמצאות עדויות ראשונות לקשרים המסחריים של בני משפחת כהן בקרי; הראשון ביניהם היה יוסף הכהן בקרי. היה זה עסק משפחתי, בו השתתפו בנים וקרובים אחרים, שהתפזרו בנמלי הים התיכון: מארסיי, גינואה, ליורנו, ניאפולי, אלכסנדריה ותוניס. בני משפחת בקרי זכו במונופולין על יצוא התבואה מאלג'יר, ומכרה לצרפת, ובמיוחד למחוזותיה הדרומיים, וספקו תבואה אף לצבא הצרפתי. קשריהם של בני משפחת בקרי עם צרפת, הביאום לפעול למען נציגיה באלג'יר, ולשחרר את הקונסול הצרפתי ופקידיו, שהשלכו לכלא בשנת 1798, בעקבות פלישת נפוליון למצרים. בני משפחת בקרי תפשו מקום חשוב ביצירת קשרים בין ארצות הברית לאלג'יריה, והיו להם אף קשרים הדוקים ביותר עם הקונסול של ארה"ב באלג'יר, וסייעו לו בכסף לפדות שבויים אמריקאיים.¹⁵¹

לגיסו של יוסף בקרי נפתלי בוג'נאח המוזכר בתעודות המסחריות לראשונה בשנת 1782, היו קשרים הדוקים עם הדאי מוצטאפה, והלה מינה את נפתלי בוג'נאח בשנת 1800 למוקאדם היהודים, לאחר שהדיח את קודמו אברהם בושערה. הסוחרים בני משפחת בקרי ובוג'נאח, היו למעשה סוכניו, ועושי רצונו של הדאי באלג'יר.

148. שם, עמ' 11, 52-57.

149. שם, עמ' 58-62.

150. שם, עמ' 62-66.

151. שם, עמ' 66-74; תעודות רבות בהן מוזכרים הסוחרים היהודים וקשריהם עם

צרפת עד לכיבוש הצרפתי, מובאות גם על ידי פלאנסה,

Correspondance des deys d'Alger avec la Cour de France.

בשני הכרכים.

קשריהם ההדוקים עם השלטונות, הביאו לכך שהקונסולים של אירופה וארה"ב נעזרו בבני משפחות בקרי ובוג'נאח להדוק את יחסיהם עם השלטונות האלג'יראים. מבין בני המשפחות הללו נפתלי בוג'נאח היה פעיל ביותר בעניינים המדיניים של אלג'יריה, הוא הביא לסיום המלחמה בין אנגליה לאלג'יריה שהחלה בשנת 1795, וכן היה פעיל במשא ומתן עם הדאנים¹⁵². היחסים ההדוקים של בני משפחות בקרי ובוג'נאח עם הצרפתים, הביאום לקו פרו צרפתי, אולם הצרפתים שחובותיהם לבית המסחר בקרי ובוג'נאח הלכו ותפחו, בחרו לנקוט בדרך של השתמטות מפרעון חובותיהם. טענתם הייתה שבית מסחר זה משתף פעולה עם אויביה של צרפת, בספקו סחורות לחיל המצב הבריטי בגיברלטר. התערבותם של הדאנים באלג'יר לטובת אזרחיהם ודרישתם מצרפת לפרוע חובותיה לא הועילה, והמשא ומתן התמשך כ-30 שנה, עד שהביא בסופו של דבר לכיבוש אלג'יריה בידי צרפת בשנת 1830¹⁵³.

152. האדיי, Livre, עמ' 74-77; הירשברג, תולדות ב, עמ' 63-66;

אייזנבט, שם, עמ' 372-383; על משפחות בקרי ובוג'נאח ראה רוזנשטוק,

The House of Bacri, J.S.S. 14 (1952) pp. 342;

Economic and social, H.J. 18, (1956) pp. 3. וכן הנ"ל

153. האדיי, Livre, עמ' 75-77; פלאנטה, Correspondance, ב, עמ' 451, 477,

484, 491.